НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА, ПСИХОЛОГІЇ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ

Ольга Колич

СМИСЛИ СОЦІОЛОГІЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ У ПРАВІ

Монографія

Львів-2022

УДК 340.12

ББК 67.00

Рекомендовано до друку Вченою радою

Національного університету "Львівська політехніка"

(Протокол №88 від 29 листопада 2022 року)

Рецензенти:

Вдовичин І.Я. – доктор політичних наук, професор

Ковальчук В.Б. – доктор юридичних наук, професор

Сливка С.С. – доктор юридичних наук, професор

Колич О.І.

К34 Смисли соціологічних універсалій у праві: монографія

У монографії з'ясовується артикуляція онтологічних підстав соціологічно-правових вчень, розглядається соціологічна амбівалентність права та закону, визначаються соціологічні проєкти прагматики, а саме: правосуддя та суддівське правопізнання.

Для науковців, викладачів та аспірантів, студентів юридичних навчальних закладів, а також для усіх, хто цікавиться соціологічними аспектами права.

Видано в авторській редакції.

УДК 340.12

ББК 67.00

© Колич О.І.

© Національний університет

"Львівська поліетхінка", 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ……. 4

РОЗДІЛ 1. АРТИКУЛЯЦІЯ ОНТОЛОГІЧНИХ ПІДСТАВ СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ ……. 6

1.1 Концептуальна спрямованість соціологічно-правових модусів …. 6

1.2 Маркери соціологічно-правового підходу**:** соціологічне праворозуміння; функції соціології права; правосвідомість……. 12

1.3 Емпірика соціологічно-правового дослідження як джерело отримання даних…… 23

РОЗДІЛ 2. СОЦІОЛОГІЧНА АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ПРАВА ТА ЗАКОНУ ……. 32

2.1 Соціологічно-ціннісні змістові атрибути права як засобу соціального управління ……. 32

2.2 Соціальний контент ефективності права ……. 43

2.3 Соціологічний діапазон законотворчого процесу ……. 50

РОЗДІЛ 3. СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОЄКТИ ПРАГМАТИКИ: ПРАВОСУДДЯ ТА СУДДІВСЬКЕ ПРАВОПІЗНАННЯ ……. 66

3.1 Соціологія правосуддя як парадигма соціології права …… 66

3.2 Соціальна істинність у правосудді та шляхи її досконалізації ….. 75

3.3 Аксіоматичний смисл соціальної взаємодії суб’єктів права ……. 84

3.4 Суддівське правопізнання та деякі проблеми функціонування правосуддя в Україні ……. 91

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……. 98

ПЕРЕДМОВА

Соціологія права – це галузь наукових знань, яка досліджує взаємозв'язок і взаємовплив права, як соціального інституту, зі соціальною системою та її змінами вцілому. Незважаючи на те, що дана дисципліна є доволі молодою і активно розвивається в останні десятиліття, вона опирається на значну наукову традицію. В сучасній науці право розглядається як специфічна форма соціальної дійсності, і виступає як норма, факт та цінність. Комплексне дослідження права як багатовимірного феномена можливе лише із врахуванням зазначених трьох аспектів. Вивчення нормативної природи права дозволяє розкрити варіанти дозволеної та забороненої поведінки, відповідно до волі законодавця. Розкриття фактичної природи права дозволяє виявити існування юридичного феномену в суспільстві, та передбчає аналіз особливої сфери взаємовідносин між суспільством та правом. Ціннісний підхід демонструє співвіднощення права з пануючими в суспільстві уявленнями про справедливість, рівність та свободу. Відтак, ідеальна конструкція правової норми визначається наявністю таких параметрів, як справедливість, законність та ефективність. На практиці зазначені вимоги можуть тісно переплітатися та взаємодіяти, а іноді протистояти. Право може сприйматися членами суспільства як справедливе, але не відповідати позитивному закону, або ж відповідати закону, та не бути ефективним. Це обумовлює звернення до соціологічного підходу до вивчення права.

Соціологію права можна віднести як до юридичних, так і до соціологічних наук. У будь-якому варіанті розглядаються соціальні умови законотворчості та правозастосування, взаємозв'язок соціальної практики з правовою системою, соціологічні аспекти здійснення правосуддя, емпіричні соціологічні дослідження. Право формує нормативну структуру суспільства, визначає міру та межі поведінки особи та активно втручається у модернізацію усіх сфер суспільного буття, а відтак виконує функцію легітимації нових

соціальних інститутів. Цим пояснюється важливість та актуальність соціологічного підходу для сучасної юриспруденції.

Слід звернути увагу, що пізнавальні можливості правової соціології мають щонайменше три рівні: емпіричної соціології права, теорії соціології права, метасоціології права. Кожен із цих рівнів є окремою темою наукового дослідження. Але у будь-якому рівні соціології права містяться етнічні та ментальні аспекти, процеси спілкування, соціальні впливи на право, трансформації юридичної норми у соціальну поведінку та інші чинники, які формують правосвідомість, право слухняність індивіда, його правову соціалізацію.

Монографія присвячена визначенню артикуляції онтологічних підстав соціологічно-правових вчень, дослідженню соціологічної амбівалентності права та закону, соціологічному аналізу правосуддя та суддівського правопізнання.

Монографічне дослідження буде корисне для студентів, аспірантів, викладачів, докторантів, представників державних органів, державних і недержавних закладів, установ та організацій.

РОЗДІЛ 1
АРТИКУЛЯЦІЯ ОНТОЛОГІЧНИХ ПІДСТАВ СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

1.1 Концептуальна спрямованість соціологічно-правових модусів

З давніх часів право було об'єктом вивчення юриспруденції. В даній науці сформувалися численні галузі та підгалузі, а науковий доробок складається із тисячів трактатів та наукових праць, які включають багаточисленні концепції, авторами яких є науковці різних епох. Протягом століть, поряд із філософією права та галузевими юридичними науками, розвивався соціологічний підхід, який, незважаючи на відносно нове інституційне та академічне оформлення, еволюціонував разом із вченнями про право.

Право є результатом розвитку культури людства. В ньому закріплені норми, які закріплюють природні права та свободи індивіда, гарантії їх забезпечення та регулюють суспільні відносини в цілому. Вивченням та дослідженням правових норм займається юриспруденція. Детального аналізу потребує кожна норма права та також їх система, взаємодія правових норм між собою, їх співвідношення та класифікація. Доволі часто в аналітичній юриспруденції використовують компаративістський метод, порівнюючи ідентичні інститути права в різних країнах або в історичній ретроспективі, співставляючи нові та старі норми.

Вивчення норм права стосується дослідження дійсності, а не оціночних суджень. Юриспруденція вивчає логічний взаємозв'язок різних норм права. Проте існує й інша дійсність, яка не входить в об'єкт вивчення юриспруденції, а саме – поведінка людини в суспільстві, в тім числі взаємовплив людини і юридичних норм. Норми права регулюють поведінку особи в соціумі, вони

сприймаються як правило, а їх порушення – вихід за межі допустимої поведінки. Відтак, соціологія права досліджує комплекс проблем, які стосуються розуміння членами суспільства правомірної чи неправомірної поведінки, регулювання поведінки індивіда в суспільних відносинах, умови ефективності чи неефективності правових норм. З іншої точки зору, воля людей чи соціальних груп встановлює юридичні норми та певні соціальні зразки поведінки. Відповідно, виникає питання, які сили впливають на формування, зміну та скасування правових зразків поведінки. Для соціологів важливо не лише проаналізувати зв'язок між діяннями людини і реакціями суспільства на них, але також визначити послідовність, в якій правові норми та визначені ними моделі поведінки відіграють то активну, то пасивну роль. Проаналізувавши даний аспект, можна прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки між соціальними явищами та змінами в праві, а також між певним суспільним устроєм та правовими конструкціями. Проте пошук таких взаємозв'язків без точного знання права, як соціального явища, був би не можливим. Незнання соціальних закономірностей є причиною неточних або неоприділених висновків стосовно дієвості норм права. Без наукового знання поведінки людини та факторів, які на неї впливають, практично не можливо зрозуміти причини правомірної чи протиправної поведінки. Таким чином, поведінка людини під впливом права в суспільстві, є складовою предмета соціології права.

Закономірним є те, що сучасні науковці звертають все більше уваги на соціологічний аспект у праві. Соціологічні дослідження дають можливість виявити ряд соціальних чинників, які впливають на право, поведінку індивідів та правовідносини загалом. Правові системи світу різняться чинниками, які на них впливають, і які безпосередньо пов'язані із відмінністю суспільного устрою, людських спільнот та середовищ існування права. Центральною проблемою соціології права є пошук відповіді на запитання, наскільки повно і коректно норми права відповідають вимогам життя, сприяють подальшому

розвитку суспільних та правових відносин та регулюють саме ті відносини, які цього потребують. Соціологія права досліджує соціальну ефективність права, правопорядок та правосвідомість індивідів, оскільки зазначені категорії фактично існують, і безпосередньо залежать від чинних правових норм.

Завдання юридичної науки – вивчення права, залишається актуальним і сьогодні, і вирішити його можливо за допомогою соціально-правових досліджень, що визначають соціальну обумовленість і соціальну дію правових інститутів, установ, законів у сфері їх реалізації у житті [99, с.29]. Відтак, основною ціллю соціологічно-правових досліджень є дослідження взаємозв'язку між суспільствоим і правом, як соціальним феноменом. Інтерес соціологів також стосується вивчення соціальних функцій права та трансформації правових норм у поведінку індивідів. Соціологічно-правова науки виступає як допоміжний інструментарій юриспруденції, оскільки вивчає зв'язок права та суспільства, завдяки чому правова наука посилює свій методологічний арсенал, поняттєвий апарат та практичне застосування. Формуваня правової соціальної держави, у якій пріоритетними приципами діяльності є гуманізм, верховенство права, забезпечення та гарантія прав і свобод людини і громадянина, взаємна відповідальність держави та громадян, є неможливим без врахування комплексу соціальних аспектів. Соціологічно-правові дослідження є винятково важливими у процесі законотворчості та правореалізації, оскільки відповідальні перед суспільством органи державної влади повинні враховувати зібрані соціологічні знання, враховувати рекомендації та орієнтуватися на експертні оцінки соціологів.

У правотворчому процесі соціологічно-правові знання відіграють виняткову роль. По-перше, без детального вивчення соціальних факторів, у яких повинна діяти правова норма, неможливо здійснити ефективну діяльність на стадії правотворчості, а відтак – у процесі регулювання суспільних відносин та правореалізації. По-друге, соціологічно-правові знання готують теоретичну базу для правознавців, і покликані посилювати зв'язок права із

практикою, запитами суспільства, запобігати антагонізму між правом та реальним станом речей, дійсними суспільними відносинами, унеможливлювати свавілля з боку державної влади, сприяти вирішенню завдань, пов'язаних із формуванням та вирішенням довгострокових завдань поступового реформування суспільства. По-третє, важливим напрямом соціологічно-правових досліджень є врахування множинних обставин взаємодії правового поля зі системою прав людини.

В. Оніщенко зазначає, що завданням соціології права є пояснення й передбачення різних варіантів дії права, його ролі й ефективності, шляхів виникнення та способів вирішення правових питань у суспільстві [65, с.11]. Зазначені завдання є винятково важливими для правової, демократичної, соціальної держави, у якій людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються Конституцією найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) [45]. Тому набуває особливого значення дослідження соціальних аспектів права, його ефективності, дієвості, техніко-юридичної досконалості, відповідності запитам суспільства. Дія права є його динамічною характеристикою, і від рівня його дієвості залежить досягнення мети правового регулювання в державі; сприятливий або негативний соціально-правовий клімат, рівень гарантованості та забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Дія права має наслідком певну правову поведінку особи, правомірну чи неправомірну. Проте, на відміну від правознавців, для соціологів недостатньо констатувати певний варіант поведінки, важливим є вивчення внутрішніх переконань індивіда щодо її вибору, мотивації, соціальних факторів які впливають на прийняте рішення. Відтак, доцільно звернути увагу на ще один фактор – ефективність законодавства, як наслідок його дії. Право діє в усіх сферах суспільства – економічній, політичній, культурній тощо, і якщо така дія плідна та результативна, ціді правового регулювання досягаються, правові норми реально закріплюють та конструктивно регулюють суспільні відносини, при

цьому сприймаються та визнаються членами суспільства, то можемо говорити про певний рівень соціальної ефективності права.

Якщо взаємозв'язок соціології права із теорією права очевидний, то суперечки стосовно співвідношення соціології та філософії права у науковому співтоваристві тривають дотепер. У період з кінця XIX ст., і до початку XX, юридична соціологія розглядалася як напрям загальної соціології, поряд із соціологію релігії, економічною соціологією, соціологією виховання тощо. Визначення власного предмета соціології права відбулось тільки після розмежування юридичного соціального від неюридичного соціального та віднайдення строгих критеріїв для визначення "юридичного" [59, с.233]. Варто зазначити, що завдяки соціологічно-правовому вченню дослідження права виходять за рамки чисто юридичного характеру, і акцентують на соціально-правовому аспекті регулювання суспільних відносин. Весь масив соціологічних інструментаріїв допомагає правовій теорії враховувати явища загальносоціального характеру, які чинять вплив на правову систему. Можемо констатувати, що соціологія права зосереджена на онтології права, відтак певним чином пов'язана із філософсько-правовим знанням. До предмета вивчення філософії права також входить онтологія права, проте філософсько-правове знання, хоча і досліджує сутнсть права та розглядає право як форму соціального буття, не торкається проблем функціонування права в соіальному аспекті. Соціологія права є міждисциплінарною наукою, яка сформувалася на межі загальної соціологіі та правової науки, до системи якої входять і теорія права, і філософія. Тому можемо констатувати, що інтерес соціологів права торкається проблем загальної соціології, теорії права та філософії права. Соціологія права та філософія права тісно взаємодіють і взаємодоповнюють одна одну, оскільки об'єкт дослідження обох наук – право. Незважаючи на спільність об'єкта, кожна наука має свій предмет, який не дублюється іншими науками. Таким чином, філософія та соціологія права є повністю незалежними науками, які пов'язані між собою та розвиваються на перетині соціології,

філософії та правознавства, і завдянням яких є розв'язання найбільш актуальних проблем державо та правотворення, буття права та правової реальності. Як зазначає О. Сердюк, соціологічний підхід вже давно став органічною складовою методології правознавства, а соціологія права визнана як теоретична юридична наука, що має суттєвий вплив на розвиток світоглядних та теоретичних засад правознавства [77, с.45]. На нашу думку, позиція автора хоч і відображає основну суть соціологічно-правової науки, проте лише фрагментарно, оскільки залишився поза увагою практичний аспект соціологічно-правових досліджень, які слід використовувати безпосередньо у правотворчій та правореалізаційній практиці, у формуванні стратегії правового регулювання усіх сфер суспільних відносин. Акцент на вкладі соціології права суто у розвиток теоретичних засад правознавства не відображає повною мірою ресурсів даної науки, результатів еміпричних соціологічних досліджень, які повинні враховуватися на практиці. Також поза увагою автора залишився нерозривний зв'язок соціології права із філоофією права, який не можливо нівелювати і без врахування якого прдемет соціології був би неповним.

Таким чином, соціологія права – це самостійна наука, яка розвивалася впродовж багатьох століть разом із теорією та філософією права. На відміну від теорії права, з якою дана галузь наукового знання тісно пов'язана, до предмета дослідження соціології права входить весь спектр питань, пов'язаних із взаємодією права та суспільства, соціальною обумовленістю правових норм, їх дієвістю та соціальною ефективністю. Соціологія права досліджує весь комплекс проблем, пов'язаних із особливостями взаємодії суспільства, як складно організованої системи і права, як його підсистеми і як засобу соціального регулювання. Норми права регулюють поведінку людини в соціумі, і є предметом ряду юридичних наук. Соціологічно-правовий підхід дає змогу оцінити право з точки зору особливостей його функіонування у суспільстві, та виробити практичні рекомендації для вдосконаленення

нормативно-правових актів, оптимізації правового регулювання в конкретному соціумі.

1.2 Маркери соціологічно-правового підходу: соціологічне праворозуміння; функції соціології права; правосвідомість

Соціологія права — галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Вона покликана досліджувати взаємозв'язки і взаємовпливи соціальної дійсності з правовими системами і нормами права, розглядаючи право як систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, які регулюють суспільні відносини, дотримання і виконання яких забезпечується як методом переконання, так і методом примусу.

Соціологія права прагне до того, щоб пізнати право в його дії, швидкість, ефективність, фактори впливу, середовище дії. Вона намагається визначити, якого роду інструментарій приводить до певних змін у політичній свідомості, міжособистісних стосунках, чисто людські наслідки взаємодії.

Соціологія права вивчає дії права, передусім для того, щоб давати рекомендації, які ведуть до раціонального й ефективного формування соціальної дійсності. Теорія держави і права не має подібних завдань. Однак саме соціологія права дає теоретичну базу для розвитку наукової політики права. Вона аналізує дійсність, прагнучи емпірично її розкрити і дати більш повну і виразну картину цієї дійсності.

Соціологія права займається вивченням змісту в реальній поведінці суб'єктів права таких соціальних елементів, як рівень правової інформованості, професійний статус, освіта, вік, стать, ціннісна орієнтація. Вона орієнтується на вивчення соціальних функцій права, наслідків, пов'язаних з прийняттям та втіленням у суспільне життя правових актів.

Юридична наука звернула увагу на соціальне призначення права і, відповідно, на його соціальні функції ще на початку XX ст. Відомий французький юрист Л. Дюгі у 1901 р. видав книгу «Держава, об'єктивне право і позитивний закон», у якій зазначав, що право, маючи суспільну природу, здійснює певні соціальні функції. У 1905 р. К. Реннер у Австрії публікує працю «Правові інститути приватного права і їх соціальні функції», у якій доводить наявність у права приватної власності багатьох соціальних функцій, зокрема, економічної, організаційної, виробничої, розподільчої тощо.

Соціальні функції — це специфічний ракурс права, де регулятивна і охоронна функції «поєднуються» у відокремленій якісно однорідній сфері соціальних відносин, економіці, політиці, ідеології.

Економічна функція, як одна з найважливіших соціальних функцій права, мала велике значення на всіх етапах розвитку товарно-грошових відносин. Економічна функція права здійснюється як безпосередньо через регулювання правомірних дій учасників економічних відносин, так і опосередковано, шляхом погрози застосування санкцій чи їх реалізації за скоєння правопорушень у сфері економіки.

Політична функція права полягає насамперед у регулюванні відносин влади, відносин між соціальними групами і, особливо, в регулюванні національних відносин.

Виховна функція права є результатом здатності права виражати ідеологію певних кланів і соціальних сил та його спроможність впливати на думки і почуття людей. Одне з найважливіших завдань виховної функції

права – виховання високої правосвідомості, формування у громадян стимулів правомірної поведінки [82].

Поновлююча функція займає особливе місце у механізмі правового впливу. За допомогою правових засобів поновлюють порушений громадський порядок; дуже часто поновлюється і попереднє правове становище суб'єктів права (громадянин, наприклад, знову одержує ті права, яких був позбавлений, йому повертають майно, поновлюють на роботі, реабілітують його ім'я тощо). Часто поновлююча функція реалізується внаслідок того, що відміняється прийнятий правовий акт чи юридично значуща дія (наприклад, наказ про звільнення).

Правова соціологія як самостійна галузь знань реалізує всі властиві науці функції (світоглядну, методологічну, комунікативну, прогностичну, інформаційну, критичну тощо), сукупність яких утворює дві групи

Теоретико-пізнавальна функція. Реалізується в обґрунтуванні причинно-наслідкових зв’язків взаємодії права та соціуму, у критичному оцінюванні чинних норм права, у з’ясуванні особливостей права, які заважають його ефективній реалізації.

Практична функція. Стрижнем її є прогнозування правової ситуації в країні, вивчення громадської думки щодо певного правового акта, рівня правової культури громадян та вироблення засобів його підвищення. Містить елементи прогнозування, критики, оцінки, опису [81, с. 15-20].

Вивчаючи громадську думку про право, ставлення до нього різних верств населення, причини недостатньої ефективності деяких правових норм, правова соціологія прагне насамперед скласти уявлення про фактичні мотиви, які управляють поведінкою населення в цілому, а також про мотиви поведінки різних соціальних верств. Ці знання дають можливість виявити той внутрішній рушій, на який може розраховувати законодавець або особа, яка впливає на суспільство.

Особливого значення для ефективного функціонування права в суспільстві як соціального регулятора правова соціологія набуває у зв'язку з виконанням критичної функції. Правова наука надзвичайно наражається на ризик, бо, оперуючи обов'язковими для всіх правовими формулами і рішеннями, вона схильна ідентифікувати себе з владою.

Звичайно право має свій внутрішній механізм критики, наприклад оскарження судових рішень. Проте це обмежена критика, яка не виходить за межі прийнятих правил. І коли такі засоби виявляються вичерпаними, - вступає в дію правило - зафіксоване визнається істинним і безперечним. Аби перервати цю спокійну течію речей, потрібна критика, яка не інтегрована у межах даної системи. Юридична соціологія може з успіхом для права виконувати це завдання тому, що вона відносно незалежна від нього [33, с. 299].

Загалом, правова соціологія не тільки виконує важливі загальнонаукові функції у межах юриспруденції, але і робить свій внесок у вирішення кардинальних завдань сучасної соціально-правової практики, які пов'язані з науковим забезпеченням реформ, що проводяться у країні, досягненням громадської злагоди, попередженням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стійкого правопорядку, реалізацією прав і свобод особистості, затвердженням у країні громадянського суспільства і правової держави.

Кожна особа виступає як носій свідомості. В свою чергу, свідомість має свої форми: політична свідомість, правова, моральна, релігійна, естетична, наукова свідомість тощо [36, с. 156].

Для розвитку демократичної, правової, соціальної держави підвищення рівня правосвідомості виступає одним із пріоритетних питань.

Системоутворюючим фактором правової демократичної держави завжди були, безумовно, правосвідомість і правова культура, високий рівень захищеності прав і свобод громадян. Однак людству так і не вдалося дійти

згоди з фундаментальних питань цього кардинального явища.

Аналіз наукових праць, присвячених проблемам формування і розвитку правосвідомості та правової культури громадян у соціально-політичному вимірі засвідчує недостатнє вивчення цієї важливої проблематики.

Правосвідомість можна визначити як об"єктивно існуючий набір взаємопов"язаних ідей, емоцій, поглядів, що відображають критику чинного права, а також ставлення груп та індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів та інших елементів правової системи.

Правосвідомість та її критеріальна характеристика – правова культура особистості – розглядаються як знання, розуміння та уміння реалізовувати в практиці соціальних відносин норми права. Важливим елементом правосвідомості та правової культури є також знання й реалізація громадських, соціальних, економічних, політичних та інших прав і свобод людини.

Правосвідомість по'язана з глибинними світоглядними настановленнями людської свідомості, що стійко впливають на поведінку особистості. Її формування має складний характер.

Варто зауважити, що існує тісний взаємоз`язок між правом та політикою. Право є одним із численних засобів вираження політичних рішень, закріплення усталених політичних відносин та політичної системи суспільства. Варто зауважити, що правосвідомість безпосередньо стосується політики державної влади, виявляючись через розуміння цієї політики та ставлення до неї з позиції принципу правомірності та справедливості. Вона нерозривно пов"язана з процесом легітимації та демократизації публічної влади, і притаманна всім членам громадянського суспільства, які є активними учасниками державних політичних процесів. цей підвид правосвідомості має суттєвий вплив на політичний процес, проте одночасно зазнає його впливу.

Правосвідомість розглядається як відбиток в індивідуальній свідомості духу й характеру чинних законів, орієнтація людини на ідеал правової

держави, що визначає практичну поведінку людини як громадянина. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що правосвідомість відіграє важливу роль у розвитку будь-якої держави. Отже, без розвиненої громадської правосвідомості людини неможливе право, а без права немає правової демократичної держави.

У сфері соціального буття правосвідомість повинна стати важливим фактором гармонізації життя, надійним посередником між загальною формулою закону та конкретною особистістю для того, щоб формальне, послідовне та безумовне виконання закону не призвело до несправедливості.

В сучасному розумінні сутності правосвідомості право визначається як об"єктивна реальність, що виникає за наявністю суб"єктивної реакції людей на правові норми. Тому правосвідомість є нерозривним супутником права, ефективним регулятором відносин людей, наділених волею і свідомістю. Саме у сфері психологічних реакцій право здійснює провідні принципи своєї соціальної сутності – гуманізм, справедливість, формальну рівність усіх суб"єктів правовідносин.

Розглядаючи правосвідомість як полідисциплінарну категорію, слід враховувати, що людина осягає світ трьома засобами: духовним (ірраціональним), практичним і теоретичним (раціональним). Головне у людській особистості – духовна спрямованість. Духовність робить акцент на загальнолюдських цінностях, охоплюючи представників усіх релігій. Віра розглядається як цінність, що існує без антагонізму з розумом. В умовах нестабільності сучасного суспільства для зміни ситуації на краще необхідна духовна освіта – системне, логічне та наукове виховання підростаючого покоління.

Враховуючи реальну соціокультурну (релігійну, етичну, мовну) неоднорідність України, актуальною справою постає вироблення сучасної мультикультурної доктрини, політики, освіти, в яких би враховувався як позитивний, так і негативний світовий досвід мультикультуралізму [85, с. 77].

Її реалізація на рівні навчально-виховного процесу може забезпечити виховання повноцінного й соціально-активного громадянина незалежно від етнічного походження та світоглядних орієнтацій.

Важливими регуляторами духовного життя і соціальної поведінки людей будь-якої конфесії є релігійні норми. Вони забезпечують солідарний з`язок між людьми, надають особливого сенсу та додаткову ціннісну інформацію громадянину, поглиблюють його соціальні орієнтації.

Для оцінки міри значущості факторів, що впливають на рівень правосвідомості особистості, здійснено дослідження, в межах якого в спеціально розробленій анкеті пропонувалося проранжувати за значущістю 11 факторів: рівень освіти, стаж роботи за фахом, менталітет країни, загальну культуру, працездатність людини, її соціальний статус, рівень духовної, професійної і правової культури, мотивацію до юридичної діяльності, правову активність особистості .

В основі соціальної політики в сучасному суспільстві мають бути правосвідомість і правова культура особистості, що забезпечує адекватну соціально-психологічну модель її поведінки шляхом синтезу моральної та правової свідомості.

Перспективи подальших наукових досліджень проблематики правосвідомості у соціально-політичному розвитку людини полягають у визначенні рівня правосвідомості та правової культури різних соціальних категорій громадян, що живуть в окремих адміністративно-економічних регіонах, встановленні пріоритетів у правовому полі соціуму на етапі демократичного соціально-політичного державотворення.

Таким чином, у соціально-політичному розвитку людини на етапі формування правової демократичної держави найважливішу роль відіграє правосвідомість, яка репрезентує правову поведінку громадян в правовому полі соціуму. Саме правосвідомість і правова культура є системоутворюючими факторами соціально-політичного розвитку людини, які

слід розглядати в цивілізаційному вимірі і в контексті аксіології загальнолюдських цінностей.

Правосвідомість є однією з найважливіших форм свідомості людини та суспільства поряд з політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, релігією, наукою, філософією. Це об'єктивно існуючий набір взаємопов`язаних ідей, емоцій, поглядів, що відображають критику чинного права, ставлення громадської групи та індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів та інших елементів правової системи. Без розвинутої громадської правосвідомості неможливе право, а без права немає правової демократичної держави.

Оцінка вагомості факторів, що впливають на рівень правосвідомості особистості свідчить що найбільш значущими є рівень правової активності, мотивація до юридичної діяльності, духовна, професійна і правова культура.

Розрахунки свідчать, що реалізація заходів з підвищення соціального статусу і престижу громадян у сучасному суспільстві, рівня їх юридичної освіти може збільшити рівень правосвідомості приблизно на 18%. Впровадження в повному обсязі заходів щодо формування загальної, духовної, правової та професійної культури може підвищити рівень правосвідомості більше, ніж на 20%. Підвищення рівня юридичної діяльності та правової активності громадян в період соціалізації може забезпечити збільшення показника правосвідомості на третину.

Отже, правосвідомість репрезентує правову поведінку громадян у правовому полі, і відіграє важливу роль у процесі формування правової демократичної держави.

Як одна із найважливіших форм людської свідомості, правосвідомість по'язана із мораллю, політичною свідомістю, релігією, філософією, наукою. Існування права неможливе без розвинутої громадської правосвідомості, а існування демократичної держави неможливе без права.

Питання про тип праворозуміння, що може переважати у тому чи іншому суспільстві – це не лише проблема психологічного сприйняття певних абстрактних категорій. На основі пануючого типу праворозуміння формуються цілі правові інститути і правові системи [21, с.8]. Традиційно виділяють два основні типи праворозуміння: природно-правове та позитивістське. В основі природно-правової концепції покладено ідею права, яке грунтується на надпозитивних, природних засадах, і не залежить від волі людини, держави чи суспільства, тобто дано в силу існування людини. Позитивістське праворозуміння пов'язане із визнанням наявності лише позитивного права, а все інше, таке як природне право, - це тільки моральна складова, яка необов'язкова для чинного права, таким чином акцент стоїть на догмі права, а не на правових ідеалах [46, с.10].

Соціологічний підхід до праворозуміння виступає як своєрідний "місток" між вищезазначеними підходами. Таке праворозуміння обгрунтовує обов'язковість норм через суспільні зв'язки, з позицій їх соціальної обумовленості, і як наслідок соціальних норм. В свою чергу, соціальні норми значною мірою формуються природним правом, як вихідні моральні принципи та засади врегулювання відносин між членами суспільства. Євген Ерліх, один із найвідоміших представників соціології права, стверджує, що державного права, тобто законодавчо створеного, взагалі не існує. Право виникає в суспільстві на основі спонтанного впорядкування суспільних відносин, укладення шлюбів, реалізації повномочностей власності, спадкування тощо. Таким чином, можемо робити висновок про природний характер права, його взаємозв'язок із суспільством та соціальне походження, і фактичне закріплення державою уже сформованих у суспільстві правових норм. Писані норми покликані задовольняти природні права та основоположні інтереси, які актуальні для кожного суспільства в будь-який період розвитку: добробут, справедливість, рівність, мир тощо. Найвищою метою існування людської цивілізації є досягнення такого ідеалізованого стану суспільства, в якому

будуть задоволені інтереси всіх його членів. Протягом всього періоду свого розвитку людство не знайшло більш ефективного способу регулювання суспільних відносин, аніж право.

З одного боку, право є важливим соціальним регулятором, насамперед повендінки індивідів. Існування суспільства означає те, що до його складу входить сукупність осіб, які взаємодіють між собою, всутпаючи у різного роду суспільні відносини. Кожен індивід намагається задовольнитии свої суб'єктивні інтереси, проте ці інтереси часто можуть порушувати права інших. В такому розумінні право виступає критерієм, який повинен узгодити інтереси різних суб'єктів суспільних відносин. Сказане вище обгрунтовує соціологічний тип праворозуміння, який цінність права вбачає насамперед у тому, що воно спрямоване на забезпечення і задоволення суспільних інтересів [38, с.15].

Р. Луцький зазначає, що представники соціологічного напряму намагалися відмовитися від ціннісного підходу до права, уникати моральних оцінок, приймати право таким, яке воно є. Однак, на відміну від юридичного позитивізму, що надає першорядного значення нормі права, соціологічна концепція акцентує увагу на практиці, тобто реальній дії права [56, с.55]. Погодимося із твердженням автора про відмінність соціологічного праворозуміння від позитивістського, проте твердження про нівелювання соціологами права ціннісного та морального аспектів викликає певні заперечення, в силу онтологічного характеру соціологічного напряму. В основі аксіологічного підходу лежить визнання людини найвищою соціальною цінністю, визнання права цінністю, а також формою втілення та відображення цінностей людства. Відтак, соціологічне праворозуміння аж ніяк не заперечує ціннісних властивостей відношення людини і права, а утверджує поступове здійснення гуманістичної природи права. Аксіологія тісно пов'язана із соціологічним світоглядом та ідеологією. Як вчення про цінності, відображене

у світоглядному розумінні людини, аксіологія характеризує ієрархію цінностей, які склалися в конкретній цивілізації, певному суспільстві, в конкретний історичний період.

Стосовно соціологічного трактування моралі зауважимо, що свої витоки воно бере в працях О. Конта та Е. Дюркгейма, і найбільш стисло формулюється так: мораль є соціальною. Е. Дюркгейм розглядав мораль як функцію соціальних зв'язків, які наявні в певний період, а також як механізм соціальної адаптації, який сприяє стабільності соціальної системи, її динаміці та обслуговує суспільство загалом. Мораль – це особлива форма організації та регуляції взаємовідносин індивідів; особи, суспільства та різних суспільних елементів (спільнот, інститутів тощо). Нарівні з іншими видами соціального регулювання, в тому числі з правом, мораль забезпечує стабільність суспільства, його гармонію та цілісність. Мораль пронизує усі людські відносини, формуючи критерії правомірності та протиправності, добра і зла, конструктиву та деструктиву. Онтологія моралі не пов'язана із якоюсь однією, визначеною сферою діяльності. Вона перебуває у сфері пізнання, і присутня у різного роду відносинах: міжособистісних, міжкласових, міжпартійних, міждержавних тощо. Вона регулює практично всі суспільні відносини, має амбівалентний та поліфункціональний характер. Як регулятор суспільного життя, мораль може орхороняти певний устрій, а може навпаки, його руйнувати. Надаючи певному вчинку чи явищу дійсності оцінку, відповідно до загальноприйнятої системи цінностей, моральні норми велять чинити відповідно до цієї системи.

Можемо констатувати, що в сучасному світі соціологічне праворозуміння набуває все більшого поширення. Данй тип праворозуміння сформувався, в деякій мірі, як реакція на недоліки позитивістського підходу, увібравши у себе основні надбання природно-правового праворозуміння, і адаптувавши його концепції до реалій суспільного розвитку.

1.3 Емпірика соціологічно-правового дослідження як джерело отримання даних

Соціологія права як соціально-гуманітарна наука досліджує та вивчає усю сукупність проявів взаємодії суспільства та права, правових та неправових явищ, юридичних та неюридичних чинників. Для соціологів права важливо надати суспільству комплекс інформації для розуміння соціального, правового аспектів та конкретно всієї цілісності багатогранного процесу суспільного життя. Саме таку інформацію покликане надавати соціологічно-правове дослідження.

Як зазначає В. Вербець, сьогодні українське суспільство вступило в етап власного інноваційного державотворення, розпочався процес інституалізації соціології, зближення її теоретичної та практичної диспозиції в царині вивчення економіки, політики, освіти, культури тощо [9, с. 11]. Сучасна держава вимушено стає елементом громадянського суспільства, втрачає можливість домінувати над ним або займати позицію стороннього спостерігача, що зумовлено як глобалізаційними процесами в економіці, так і особливостями розвитку соціуму [49, с. 3].

В умовах сьогодення побудова демократичного суспільства потребує посилення значущості соціальних факторів, звернення до соціологічного світогляду в царині державо- та правотворення, правосуддя, правозастосування тощо. Саме таке завдання ставиться перед соціологічно-правовими дослідженнями. Сьогодні численні центри вивчення громадської думки та інші соціологічні організації активно проводять дослідження з найширшого кола правової проблематики, вивчаючи ставлення населення до тих або інших соціально-правових проблем, причини соціально-правових конфліктів, оцінку населенням положень окремих законодавчих актів, його ставлення до підготованих законопроектів тощо [87, с. 107]. Завданням

соціологів є не тільки описання і узагальнення фактів суспільного життя, розкриття його визначальних тенденцій й чинників розвитку, але й пояснення смислів тих чи інших явищ, створення сенсів соціального життя й визначення ціннісних орієнтирів [86, с. 10].

Тривалий час у теорії права існувало два методологічних підходи до дослідження природи права, які ґрунтувалися виключно на однобічному аналізі розуміння змісту права, і відповідно, законодавства. Перший з них полягав у прихильності до позитивістського ототожнення права й закону, аналізу змісту права повністю залежно від державної волі, що зводить право до наказу держави. Інший підхід полягав у зведенні права виключно до природних прав людини, обґрунтуванні непотрібності й необов'язковості їх відображення у законодавстві, запереченні або недооцінюванні впливу державної влади на правоутворення та правореалізацію [78, с. 23]. Як зауважує професор В. В. Костицький, одним із реальних шляхів подолання кризи сучасного правознавства є розвиток соціології права, дослідження права як феномену нашої цивілізації через призму "життя" абстрактної правової норми завдяки її застосуванню, дотриманню, реалізації суб'єктами суспільних відносин [49]. Відтак, значення соціологічно-правових досліджень пояснюється необхідністю глибокого та всебічного пізнання соціальних процесів та явищ, потребою у виробленні та реалізації ефективної соціальної політики, стратегії соціального управління, а також аналізу функціонування усієї сукупності соціальних систем та соціальних інститутів. Вказані процеси потребують наявності значної кількості соціальної інформації, яку можна отримати саме завдяки соціологічно-правовим дослідженням.

Будь-які соціологічні дослідження, зокрема правові, потребують великої та тривалої підготовки. Для отримання достовірної та цінної інформації необхідно володіти методикою, технологією та правилами їх проведення.

Соціально-правове дослідження – система логічно-послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур для

отримання наукових знань про право як соціальне явище, процес його функціонування у суспільстві [61, с. 44].

Соціологічно-правове дослідження є провідним методом соціології права, у якому концентровано виражено усю систему знань цієї науки. У таких дослідженнях виділяють два блоки:

теоретичний (концептуальний) та методичний (інструментальний). Інколи у програмі соціологічних досліджень виділяють три блоки: теоретико-методологічний, методичний (процедурний) та організаційно-технічний [9, с. 12].

Будь-яке соціологічне дослідження виконує певні функції, серед яких:

– методологічна, тобто забезпечення реалізації міждисциплінарних зв'язків соціології з іншими гуманітарними науками, що дає можливість віднайти нові підходи до вивчення суспільних процесів;

– пізнавальна, тобто здобуття нових знань про розвиток та функціонування суспільства загалом та його окремих сфер зокрема, про суть правових процесів та явищ, роль особистості у них, що, як наслідок, дає можливість проаналізувати цілісну картину суспільних реалій та спрогнозувати їх розвиток;

– практична, яка полягає у розробленні системи практичних заходів з метою подальшого вдосконалення соціальної реальності та побудови ефективних заходів соціального контролю за суспільними процесами;

– інформаційна, яка полягає в отриманні різних видів соціальної інформації про стан та тенденції розвитку суспільних процесів та явищ, життєві реалії окремих індивідів, соціальних спільнот та груп, а також вивчення їхніх мотивів, інтересів, потреб, вербальної та невербальної поведінки, громадської думки, яка формує інформаційну базу пізнання соціальної дійсності;

– управлінська, яка покликана забезпечувати оптимізацію соціального управління усіх рівнів, налагодження зворотного зв'язку між суб'єктами та

об’єктами управління, а також формування виважених та обґрунтованих управлінських рішень [61, с. 45].

Соціологічно-правове дослідження як метод одержання знань дає можливість отримати певну інформацію. Виникає питання щодо критеріїв якості такої інформації як результату методологічно орієнтованого емпіричного дослідження.

Термін “соціологічна інформація” використовують для позначення сукупності повідомлень про соціальні процеси. Тобто вона, по суті, є видом соціальної інформації. Загалом можна сказати, що соціологічна інформація – це різновид наукових даних про стан соціальних процесів, а також даних, які впливають і на сам характер їх функціонування, стаючи публічними. Отже, соціологічна інформація надає суб’єктам процесу можливість сформувати цілісне уявлення щодо структури процесу, аби у певний спосіб впливати на нього та ефективно ним управляти, реалізовуючи певні завдання [12, с. 34]. До таких процесів потрібно зарахувати усю сукупність суспільних відносин, зокрема і правових.

Важко переоцінити значення соціологічної інформації у сучасному суспільстві. Вона дає змогу узагальнювати та поширювати накопичений досвід, вдосконалювати стратегію соціального управління, покращувати управління на основі виявлених тенденцій, а також дослідити сам механізм дії адміністративних рішень на свідомість та поведінку людей тощо.

Загалом, у науковій літературі визначено низку вимог до соціологічної інформації, серед яких – об’єктивність, істинність, науковість, достовірність, повнота, обґрунтованість, точність, компетентність, системність, корисність, оперативність, економічність, ясність, лаконічність тощо.

Доцільно виділити дві основні класифікації вимог до соціологічної інформації. За характером відображення інформації суспільного буття виділяють вимоги загальнонаукового значення (науковість, об’єктивність, ідейність) і так звані “специфічні вимоги”, згруповані за ознакою практичної

придатності, тобто вимоги відповідності інформації вирішуваним завданням. На цій підставі виділяють вимоги щодо оптимальності, оперативності, системності тощо.

Зауважимо, що суть та співвідношення цих понять не такі прості. Ідеться не про об'єктивність, а про обґрунтованість інформації. Об'єктивність та достовірність – характеристики істинності інформації, а істинність не обов'язково повинна збігатися із показниками якості інформації.

Правдивість інформації, наприклад, не виключає її помилковості. Якість не є внутрішньою властивістю інформації (як об'єктивність), вона виражає наявність тих чи інших характеристик достатньої придатності інформації для досягнення певної цілі. У зв'язку з цим необхідно розрізняти об'єктивні властивості соціальної інформації, які характеризують її зміст з погляду адекватності відображення об'єкта, і суб'єктивні, котрі характеризують цю інформацію як продукт виробництва та використання її суб'єктом [12, с. 35].

Щодо надійності інформації, то йдеться про характеристики продукту як результату діяльності, вона відображає міру впевненості у його якості. Поняття надійності актуальне у тих галузях знань, які використовують емпіричні методи та ґрунтуються на імовірних розрахунках. У таких випадках надійність позначає можливість із великою вірогідністю забезпечувати одержання очікуваного результату. Цим поняттям характеризують також сам процес дослідження, використовувані у ньому методи та техніку. Саме тому надійність трактується у деяких випадках у сенсі нормативності, а в інших – у розумінні точності, зразковості, постійності, ефективності тощо.

Певний метод дослідження можна вважати надійним, якщо в конкретних умовах пізнання співвідношення кількості випадків досягнення цілі до випадків використання методу наближається до 1. Тобто метод вважається надійним, якщо він за достатньо великої кількості випадків з великою вірогідністю забезпечує одержання результату, якість якого задовольняє дослідника. Якість результату повинна виключати процедурно-технічні

помилки дослідження, серед яких – вплив засобів дослідження та особи дослідника. Констатуючи відсутність в інформації артефактів або контролюючи їх надійність, тим самим характеризують її як якісну [12, с. 36].

За суттю соціологічне дослідження є доволі складним процесом збирання, переробки, а також передавання інформації. Проте, як і в кожному інформаційному процесі, у ньому доволі часто виникають помилки та відхилення. Залежно від використовуваних методів та на різних етапах збирання інформації вони мають різну форму та зміст. Саме тому конкретні характеристики надійності результатів пізнавальної діяльності можуть бути різними. Надійною соціологічною інформацією можна вважати таку, яка не спотворює пізнавальний образ об'єкта. І лише така інформація може задовольняти запити практики та використовуватися в управлінні.

Можемо констатувати, що соціологічно-правові дослідження охоплюють елементи, притаманні будь-якій науковій діяльності. Зокрема, у них можна виділити об'єкт дослідження, тобто певні правові явища чи процеси. Об'єкт соціологічно-правового дослідження – це те, на що спрямований процес пізнання, певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрмованого вивчення [61, с. 53]. Об'єктом дослідження соціально-гуманітарних дисциплін є людина в сфері її духовної, моральної, культурної, суспільної, професійної діяльності [12, с. 4]. Об'єкт дослідження існує в соціальній реальності незалежно від дослідника. На відміну від нього, предмет дослідження формує сам дослідник відповідно до мети та завдання дослідження.

Під предметом соціологічно-правового дослідження потрібно розуміти найважливіші з методологічного або прикладного погляду риси чи особливості об'єкта, які потребують вивчення. Суб'єктом дослідження виступає соціолог-дослідник, або група соціологів.

Як і будь-яке наукове дослідження, соціологічно-правове спрямоване на досягнення певної мети та вирішення конкретних завдань. Під метою

соціологічно-правового дослідження розуміють конкретний, визначений результат, якого дослідник прагне досягти в результаті дослідження.

Завданнями соціологічно-правового дослідження є певні логічно сформульовані настанови та вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету та забезпечує її реалізацію Специфіка поставлених завдань пов'язана із особливостями дослідження. Якщо необхідно проаналізувати певні теоретичні або пізнавальні процеси чи явища, то висновки та завдання дослідження будуть оформлені у вигляді низки теоретичних положень та нових концепцій, отриманих у результаті аналізу. Якщо ж дослідження спрямоване на прикладні аспекти, то висновки та завдання повинні містити практичні рекомендації та діагностику проблем.

Спільними рисами соціологічно-правових та інших досліджень є засоби, що застосовуються у дослідженнях (технічні та організаційні), а також результати дослідження, задля яких воно проводиться.

Основним завданням соціологічно-правового дослідження є отримання нових фактів про соціальну дійсність, а також правові та неправові явища. Під соціальним фактом розуміють зафіксований та описаний фрагмент соціальної дійсності. Соціологічна наука розробила цілу низку процедур для диференціації випадкових фактів від невипадкових, тобто регулярних масових фактів.

Такі процедури розроблено в результаті численних глибоких теоретичних та багаторазових дослідницьких робіт.

Доцільно виділити такі етапи соціологічно-правових досліджень:

1) розроблення програми дослідження;

2) збирання емпіричних даних;

3) обробка інформації;

4) аналіз та узагальнення отриманої інформації.

На етапі розроблення програми дослідження перед дослідником постає завдання сформувати проблематику дослідження, зафіксувати об'єкт та

предмет дослідження, розробити та інтерпретувати основні поняття, сформувати модель реального об’єкта та робочі гіпотези. Якість проведення попередніх процедур прямо впливає на якість дослідження.

Гіпотези слугують відправними моментами дослідження, і саме від них залежать подальші етапи соціологічно-правового емпіричного дослідження. Формування гіпотез є логічним вузловим моментом збирання еміпичних даних. Якщо коректно сформовано гіпотези, емпіричні дані можна використовувати для їх перевірки, спростування або ж підтвердження. Саме відповідно до висунутих гіпотез вибирають інструментарій дослідження, і відповідно до них формулюють запитання.

На етапі збирання емпіричних даних соціолог збирає необхідну для дослідження інформацію. Такі дані можна отримати за допомогою застосування методів опитування, аналізу документів, спостереження, соціального експеременту.

На етапі обробки даних соціологічного дослідження відбувається кодування отриманої інформації, введення її на електронні носії, перевірка даних та обчислення результатів. Аналізуючи дані, дослідник обчислює статистичні показники, перевіряє гіпотези, будує таблиці тощо. Систему первинних даних впорядковують статистичними методами, таких як групування, обчислення, кореляція.

Кіцевим етапом соціологічно-правового дослідження є складання звіту.

Особливість кожного етапу соціологічно-правового дослідження зумовлена конкретним його видом, який виділяють залежно від вихідних критеріїв, таких як об’єкт дослідження, його мета та глибина аналізу, методи збирання первинної інформації тощо.

Завдання сучасних соціологічно-правових досліджень полягає не лише у накопиченні правових та соціологічних знань, але й у виробленні правового мислення та удосконаленні соціального управління. Соціологічно-правові дослідження виконують низку функцій, серед яких методологічна,

пізнавальна, практична, інформаційна, управлінська.

Для соціологічно-правових досліджень важливим фактором є надійність інформації, до якої ставлять певні вимоги, а саме: об’єктивність, істинність, науковість, достовірність, повнота, обґрунтованість, точність, компетентність, системність, корисність, оперативність, економічність, ясність, лаконічність тощо.

Соціологічно-правові дослідження характеризуються аналогічними з іншими видами соціологічних досліджень елементами, а саме: об’єктом, предметом, суб’єктом, завданнями, засобами.

Виділяють такі етапи соціологічно-правових досліджень:

1) розроблення програми дослідження;

2) збирання емпіричних даних;

3) обробка інформації;

4) аналіз та узагальнення отриманої інформації.

Удосконалення методологічної та технічної бази соціологічно-правових досліджень істотно позначиться на якості та достовірності одержаних даних, а відтак – точності та якості прогнозів, що є важливим аспектом вдосконалення нормативно-правового масиву.

РОЗДІЛ 2
СОЦІОЛОГІЧНА АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ПРАВА ТА ЗАКОНУ

2.1 Соціологічно-ціннісні змістові атрибути права як засобу соціального управління

Право за своює сутністю та природою є ціннісним утворенням. Без ціннісного підходу неможливо виявити призначення права у загальнолюдському, соціальному, культурному розвитку, зрозуміти його специфічну природу як "духовно-практичного засобу освоєння світу людьми. Без нього залишаються в тіні конструктивна, творча роль свідомості у сфері права, особистісні аспекти права" [89, с.207].

Природа цінностей цілком антропогенна, оскільки певна частина реальності може викликати в людини інтерес, а відтак – перейти у площину цінностей. Тобто, певний об'єкт чи явище стає цінністю внаслідок включення його у сферу зацікавлення, інтересу людини.

З позиції філософії, цінностями вважають специфічні соціальні визначення об'єктів навколишнього світу, що виявляють їх позитивне або негативне значення для людини і суспільства та містяться у явищах суспільного життя та природи [72, с.69]. Цінності можуть бути матеріальні та нематеріальні. Ціннісне відношення до певного предмета пов'язане із включенням його у сферу соціального бутя людини та із пов'язаними із цим предметом відносинами. Предметні цінності виступають об'єктами інтересів людини. Вони є орієнтиром у соціальній та предметній діяльності. Поряд із матеріальними цінностями, аксіологічний характер також мають певні явища суспільної свідомості, які виявляють ці інтереси в ідеальній формі. Мова іде про справедливість та несправедливість, добро і зло, моральні норми та принципи тощо. Такі форми свідомості не просто описують певні дійсні чи

уявні явища реальності, а дають їм оцінку, схвалюють чи засуджують їх, вимагають їх здійснення чи усунення, тобто є нормативними за своїм характером.

Цінність права, за своєю сутністю та характером, є немайновою, духовною. Вчення про цінності – аксіологія, виникло порівняно недавно, у XIX ст. Проте витоки аксіології права знаходяться ще у давніх суспільствах. Людство не тільки створює цінності у процесі історичного розвитку, але й усвідомлює та оцінює їх. Така оцінка нерозривно пов'язана із людиною, тому їй неминуче притаманний суб'єктивний аспект.

Право є явищем та наслідком цивілізації та культури, а відтак його характеризують певні ознаки та якості, які визначають винятково важливе місце права у соціальному регулюванні.

Визначальною внутрішньою властивістю права є справедливість. Тільки право і може бути названо справедливим, оскільки і за змістом, і за етимологією справедливість (iustitia) походить від права (ius), позначає наявність у соціальному світі правового начала і виражає його правильність, імперативність і необхідність. Для справедливості є притаманним саме ціннісний характер. Вони виступає обов'язковою передумовою реалізації всіх інших правових цінностей. Справедливість виступає оптимальною мірою співвідношення протилежних інтересів у суспільстві. Можна сказати, вона є показником співвідношення цих інтересів, а тому є визначальним чинником, що підпорядковує собі функціонування суспільства та його систем (у тому числі і правової). Саме у справедливості права, зміст якої по-різному тлумачать дослідники, вбачається його загальнолюдська цінність [72, с.78].

Хоча право по своїй суті є моральним, проте не може підмінити мораль. Право захищає загальне благо, воно високо цінує людську автономію та свободу волі, таким чином залишає певний простір для спроб та помилок, деяких неморальних вчинків та рішень. Тобто, право не удосконалює та не

ощасливлює людей примусово, і саме в цьому реалізується його моральна цінність та справедливість.

Сила виступає аспектом цінності права. Спираючись на примусові заходи, правові норми захищають суспільство від небажаної, небезпечної і шкідливої для нього поведінки, а якщо подібна поведінка все-таки виникає, то правові механізми дозволяють звести до мінімуму негативні наслідки. Подібний зв'язок правових норм із державою призводить до того, що сила права часто асоціюється з силою державної влади, яка за допомогою правотворчих, правозастосовчих, контрольних органів, установ виконання покарань формує систему юридичних обов'язків, заборон і юридичної відповідальності та забезпечує їх реалізацію [13, с.19]. Використання примусу є визначальною рисою права. Примус забезпечує загальну обов'язковість правових норм, без яких право не може існувати взагалі. З іншого боку – примус можна розглядати як певне свавілля державної влади, приховане під маскою закону. Загалом, такі погляди не варто вважати повністю необґрунтованими, особливо, якщо розглядати право з позицій юридичного позитивізму. Адже історії відомо немало випадків, коли пануючі соціальні спільноти з допомогою права нав'язували і втілювали свою волю іншим соціальним групам. Проте, примус не є визначальною рисою права. Як зазначив М. Гредескул, "право має примусовий характер, але лише в ім'я свого внутрішнього змісту" [22, с.97]. Основу сили права складає його внутршіній зміст. Сила права є тим більшою, чим більше соціальних цінностей воно включає, чим адекватніше і повніше ці цінності враховані при формуванні правових норм. Врахування економічних та політичних факторів, суспільних потреб та запитів – це ті аспекти, які необхідно оцінити та врахувати при правотворенні. Саме таке право матиме найбільш "переконливу" силу.

Ще однією рисою, яка відображає цінність права, є його ефективність. Із державницьких позицій, пріоритетним показником ефективності права є

рівень правопорядку та стан дотримання законності., який досягнуто в результаті реалізації правом своїх основних функцій – регулятивної та охоронної.

Таким чином, цінність права має не лише світоглядне та ідеологічне значення. Вона безпосередньо пов'язана із діючим правом. Без орієнтації на цінності права не обійтися у процесі правотворення та правозастосування. Обєктивну обумовленість існуючих концепцій праворозуміння охоплюють такі аспекти цінності права, як справедливість, сила та ефективність.

Право є формальним соціальним інститутом, системою встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, спрямованих на врегулювання суспільних відносин. Закономірно його можна вважати основою будь-якого цивілізованого влаштування життя людей і, як і будь-яке інше явище створене людиною, пов'язане з її існуванням і розвитком, воно підлягає аналізу з позиції ціннісного підходу. З того часу, коли людський розум усвідомив право в його визначеності , воно почало сприйматись як певна самоочевидна цінність.

Проблему цінностей досліджує наука аксіологія, що входить до числа основних розділів філософії права, адже роль цінностей у суспільному житті є неоціненною, вони виступають основою людського буття. У першу чергу цінності – це результат багатовікового соціального досвіду, досягнення суспільства, світоглядних принципів, уявлень та розуміння людини, що є еталоном, ідеалом, належним. Варто зазначити, що ціннісне відношення до того чи іншого явища виникає в результаті його включення в сферу інтересів людини та її життєдіяльності. Соціальні цінності є стимулом для зміни соціального буття та його перспективного розвитку. Таким чином, право виступає своєрідним соціальним феноменом, який викликаний потребою внести в соціальне життя організованість, порядок, нормативні положення, що засновані на засадах соціальної свободи та відповідальності.

Ціннісний аспект права нерозривно пов'язаний із функціями, які право виконує у суспільстві. Функції права поширюються на суспільні відносини, вони визначають, і водночас, визначаються соціальним призначенням права в різних сферах суспільного життя [11, с.120] . При цьому розрізняють загальносоціальні (політична, економічна, інтегративна, програмна, комунікативна, соціальна, ідеологічна) та спеціальні функції права (регулятивна, охоронна, установча, інформаційна). Зазначені функції сприяють втіленню у життя певних державних пріоритетів впорядкування й усунення соціальних конфліктів, встановленню комунікативних зв'язків між членами суспільства.

У своїй сукупності функції права мають спрямовувати його дію на підтримку людини, демократизацію держави, розбудову громадянського суспільства, забезпечення загальносоціальних та приватних інтересів.

Через призму соціологічно-ціннісного змісту права визначають його сутнісні ознаки, а саме :

I. Нормативність
II. Загальнообов'язковість
III. Впорядкованість
IV. Стабілізуючий вплив на суспільні відносини
V. Державна забезпеченість.

Цінність права полягає в тому, що воно пройняте гуманістичними засадами: відкриває особистості доступ до благ, виступає діючим засобом її соціальної захищеності, засобом комунікації та інтеграції суспільства [35, с.55].

Система цінностей задає ідеальну модель життя, а право завжди містить конкретно-історичні уявлення людства щодо рівності, свободи, справедливості, загального блага для народу. Таким чином право і виступає своєрідним соціально-технологічним інструментом для втіленням цінностей. Так, цінністю права слід вважати його основне цільове призначення,

спроможність служити інструментом реалізації та погодження суспільних інтересів. Цінності в праві слід сприймати як шкалу виміру самого права. Цінність у праві – це те сутнісне, що дозволяє праву залишатися самим собою. Аксіологічна обґрунтованість права сприяє тому, що мотивом дотримання норм права виступає не погроза примусу, а ціннісно-позитивне ставлення до нього особистості [4, с.25].

Аксіологічне вивчення права має важливе наукове, практичне та ідеологічне значення. Воно дозволяє встановити і закріпити духовні ідеали суспільства. Право як явище з численними ціннісними аспектами потребує застосування ціннісного підходу при його дослідженні. В протилежному випадку виявлення його суті стає ускладненим, не піддається розумінню його специфічна природа як духовно-практичного засобу освоєння світу людьми [32, с.80-86].

Питання соціально-ціннісного виміру в праві розглядали як українські, так і зарубіжні науковці. Аксіологічні дослідження в сфері соціальної дії права набули поширення в 60-ті роки XX-го ст. Як самостійний напрям наукового дослідження проблематика соціально-ціннісного змісту права була визначена у другій половині XX-го століття. За радянських часів в юриспруденції умисно не вели мову про право як будь-яку цінність, адже існував набір хрестоматійних цінностей соціалістичного суспільства, що були сформульовані в моральному кодексі будівників комунізму .

Сьогодні ж в Україні, як і в більшості країн світу, відбувається переоцінка цінностей і здійснюється орієнтація політичного курсу держав на встановлення єдиних загальнолюдських принципів і стандартів, на їх природні засади, що є значущими для всього світового співтовариства. Цінність права особливо яскраво проявляється в тих державах, де проголошено принцип його верховенства (ст.8 Конституції України) [45]. З цього принципу зокрема випливає першість і підвищена цінність права щодо держави, обмеженість і

пов'язаність правом всіх державних органів, які зобов'язані діяти відповідно до вимог права і у формах, встановлених правовими нормами .

Цінність права не обмежується його здатністю регулювати суспільні відносини. Право має власну, незалежну від притаманних йому корисних властивостей загальнолюдську цінність. Право – це феномен, який існує в конкретно-історичному культурному середовищі в тісному зв'язку з антропологічними властивостями людини (свідомістю, волею, психологією) і різними сторонами його практичної діяльності (економікою, політикою, релігією, мораллю, звичаями) [11, с.125].

Соціальна цінність права проявляється на рівні становлення ціннісно-мотиваційних підвалин суспільного життя . Цей процес відбувається шляхом засвоєння індивідами базових настанов та принципів правової поведінки через інтеграцію правомірного шаблону поведінки в свідомість громадянина. Цей процес має назву правової соціалізації – нагромадження знань про нормативну систему права, формування системи цінностей , у якій сама нормативна система права сприймається як цінність.

Цінність права полягає в тому, що воно виступає і засобом, і результатом пошуку розумного балансу, рівноваги, пропорційності між загальним благом та особистою свободою. Соціально-ціннісний зміст права проявляється у здатності права слугувати ціллю та засобом втілення соціально-справедливих, прогресивних потреб та інтересів громадян та суспільства в цілому, а також виступає силою, яка протистоїть сваволі. Крім того, право являє собою ще й історико-культурну цінність, яка полягає в тому, що воно належить до фундаментальних цінностей світової культури. В такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, як втілення гуманістичних прагнень людства та втілення справедливості. З соціально-ціннісної точки сьогодні право виступає як інструмент утвердження ідей гуманізму, справедливості, соціальної свободи та гармонійного співіснування та прогресивного розвитку суспільства.

Таким чином, право є соціальним регулятором, який покликаний забезпечувати подальший розвиток суспільних відносин, гарантувати їх стабільність, солідарність та гармонізацію, забезпечувати правильне та раціональне поєднання індивідуальних та суспільних інтересів, протистояти деструктивним явищам та свавіллю [34, с.230].

Соціальна цінність права виявляється в наступному:

- за допомогою права забезпечується загальний стабільний порядок у суспільних відносинах, у цьому виявляється його інструментальна цінність;
- завдяки праву досягається визначеність, точність у самому змісті суспільних відносин;
- право, втілюючи спільну (узгоджену) волю учасників суспільних відносин, сприяє розвитку тих із них, у яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Воно впливає на поводження і діяльність людей за допомогою узгодження їхніх специфічних інтересів;
- право забезпечує можливість нормальних активних дій людини, бо воно перешкоджає незаконним втручанням у сферу її правомірної діяльності;
- право в цивілізованому суспільстві забезпечує оптимальне сполучення свободи і справедливості;
- на правовій основі формуються основні інститути громадянського суспільства: ринкова економіка, багатопартійна політична система, демократична виборча система, вільні засоби масової інформації і правова держава;
- право є основою і єдино можливим цивілізованим засобом вирішення проблем міжнародного і міжнаціонального характеру, на основі права формується світовий правопорядок [68, с.188].

Право виступає як міра свободи і справедливості, бо втілює загальну, групову та індивідуальну волю учасників суспільних відносин, у яких зацікавленні як окремі індивіди, так і суспільство в цілому о є засобом регламентації суспільного життя. Втілюючи в собі загальну, групову й

індивідуальну волю учасників суспільних відносин, право сприяє розвитку тих відносин, в яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. У цьому полягає головна соціальна цінність права, яке вносить стабільність і порядок в усі без винятку суспільні відносини [68, с.190]. Право належить до фундаментальних цінностей світової культури, вироблених людством у процесі розвитку, в такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, втілення гуманістичних прагнень людства, результат боротьби за свободу і справедливість; як інструмент задоволення потреб та соціальний регулятор.

Право як засіб соціального управління необхідно розглядати як явище цілком і повністю соціальне, оскільки його природа полягає у тому, що воно виникає у суспільстві та діє у ньому, і не може існувати поза суспільством, так як тісно з ним пов'язано. Право виникає як найдієвіший засіб контролю та організації суспільства, існує для забезпечення його нормального функціонування та розвитку.

Соціальний прояв права можна охарактеризувати двома напрямками, які безпосередньо пов'язані із його виникненням, та відносинами які виникають у процесі правотворення:

1) Виникнення. Правові норми виникають у ході формування суспільних відносин, вони відбивають іх у певній формі, перевтіленій згідно з волею законодавця, з урахуванням певних тенденцій, потреб та завдань суспільства і держави. 2) Процес правотворення. Відносини, пов'язані із створенням правових норм, включаючи не тільки відносини у відповідних державних установах але й різноманітні неформальні відносини, зокрема громадську думку.

На процес правотворення впливає ряд факторів, зокрема:

1) економічний (характеризується наявність певних економічних ресурсів для реалізації правових норм, потреби та можливості розвитку економіки країни);

2) політико – правовий (норма права дуже часто є результатом певного компромісу між різними верствами населення);

3) ідеолого-психологічний фактор (певні особливості психології та ідеології суб'єктів – учасників процесу створення нормативно-правових актів);

4) соціокультурний (сюди входить в першу чергу освітній і культурний рівень розвитку населення) [81, с. 54].

Право з його дуже специфічними властивостями контролю і впливу на поведінку людей прямо й безпосередньо впливає на різні сфери людської діяльності, сприяє досягненню соціально і суспільно корисних цілей, що можуть бути досягнені внаслідок нормативно–правового регулювання [50].

Право у суспільстві виконує роль певного організуючого фактора. Соціальні функції можно визначити так: це основні напрямки його впливу на суспільство, як цілісну систему, суспільні інститути, соціальну поведінку суб'єктів права і суспільні відносини, які між ними виникають.

Стосовно впливу права можна виділити певні форми правового регулювання, а саме: психологічний, етичний та інформаційний вплив правової норми [54, с.205].

Психологічний вплив полягає у тому, щоб виробити та сформувати в особистості певне ставлення до діючих правових норм. Це ставлення не зводиться до банального пристосування особи, це складне відношенням їхнього сприйняття, відторгнення, ігнорування, порушення. По суті, це емоційно забарвлена форма відображення правової дійсності у вигляді комплексу уявлень про закон [8, с. 102].

Етична форма полягає у тому, щоб правова норма відповідала рівню соціального розвитку та етичним вимогам соціуму в цілому. Моральний потенціал та справедливість створює передумову успішної соціальної реалізації правової норми.

Інформаційна форма – це логічна сторона, по суті це інформація про зміст права, правила поведінки, що містяться в нормах права, про специфіку правовідносин і правових зв’язків. Особа може реалізовувати правові норми лише тоді, коли до її відома доведено зміст тієї чи іншої норми. Право – живе, динамічне, постійно змінюється та розвивається, не може не сигналізувати про свою дію. Тому існують два види цих сигналів. Перший – це сигнал раціонального характеру, тобто про зміст правових норм. Другий – це певні сигнали про їх об'єктивність, тобто про їх відповідність потребам суспільства.

Мораль можна визначити джерелом контролю стосунків, оскільки вона закріплює рівень уявлення суспільства про цінності. Мораль виділяє певну поведінку, надає їй позитивного чи негативного забарвлення, забезпечує дотримання даної поведінки. Шевців М.Б. визначає мораль та право як чинники, які впливають на ментальність людини.

Ментальність – це спосіб мислення, загальна духовна налаштованість, установка індивіда або соціальної групи до навколишнього світу. Тобто пряме, безпосереднє відношення соціуму до навколишнього середовища і всього, що їх оточує.

Мораль – це певна ієрархічна система загальноприйнятих у суспільстві цінностей; система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей, одна з форм суспільної свідомості, регулятор суспільних відносин, система етичних цінностей, норм і правил поведінки особи, професійної групи чи спільноти, політичної партії чи громадської організації, суспільної групи чи класу, це сукупність вимог, приписів норм і принципів щодо поведінки людини у ставленні її до суспільства, соціальних інститутів, суб’єктів, до інших людей і до самого себе з позиції добра чи зла, система поглядів, уявлень, оцінок, що регулюють поведінку людей [96, с.245].

Важливою функцією моралі є регулятивна, оскільки вона дає змогу моралі діяти як особливий спосіб впливу на поведінку людини. Мораль може регулювати поведінку як окремої людини у всіх сферах її життєдіяльності (на

відміну від права, політики, релігії тощо), так і різних соціальних суб'єктів, суспільства загалом.

Світоглядна функція, або ціннісно–орієнтаційна, визначає мораль як складову частину узагальнених та певним чином субординованих поглядів особистості, спільноти, суспільства на зміст та характер моральних відносин. Мораль в собі містить установки життєдіяльності, які орієнтують особистість. Вони не тільки встановлюють норми поведінки, а й обгрунтовують їх необхідність.

Оцінювальна функція реалізується через моральну оцінку (самооцінку), яка є виявом морального переконання та громадської думки, вона здійснюється за допомогою понять моральної свідомості, тобто: добро, зло, справедливість мораль і антимораль, честь гідність тощо. Мораль дає простір для самостійного усвідомлення та аналізу тих чи інших подій, дій, вибору.

Виховна функція реалізується суто через механізми розвитку особистості, її формування, самовдосконалення, саморегуляцію.

Отже, в сучасних умовах для ефективного використання права як засобу соціального управління необхідно поєднувати як нормативний, так і ціннісний, моральний фактор у процесі правотворення.

2.2 Соціальний контент ефективності права

Право, як основний регулятор суспільних відносин, виступає інструментом, який покликаний впорядовувати функціонування суспільства в цілому, включаючи весь комплекс взаємозв'язків, вплив на які є доцільним та необхідним. Взаємозв'язок між правом та суспільством має двосторонній характер. З одного боку, існування суспільства породжує саму необхідність існування правових норм. З іншого боку, право, як засіб регулювання, який є соціально обумовленим, чинить зворотній вплив на функціонування соціуму, і в цьому аспекті варто звернутися до питання соціальної ефективності права,

як міри цільових можливостей права реально впливати на суспільні відносини. Аналіз соціальної обумовленості права та його соціальної ефективності дає можливість зробити висновки про існуючі суспільні проблеми, а також достатність чи недостатність наявних механізмів правового регулювання.

Соціальна система є цілісним утворенням, основною структурною одиницею якого є людина. Взаємозв'яки між індивідами, весь комплекс соціальних інститутів, організацій, соціальних груп, наявна система норм та цінностей відтворюються в історичному процесі та мають стійкий характер. Вивчення середовища, в якому право формується та функціонує, розуміння його як елемента суспільного цілого, як одного із суспільних феноменів, який тісно пов'язаний з іншими феноменами, такими як культура, релігія, ідеологія, політика, економіка, мораль тощо, дає можливість встановити критерії ефективності права і максимально його оптимізувати відповідно до запитів конкретного суспільства. Дослідження регулюючого впливу права та його соціальної ефективності дає можливість встановити достатність або недостатність правових засобів, обраних для досягнення цілі правового регулювання, виявити його дефекти та своєчасно внести зміни у законодавчі акти для коригування нормативно-правового регулювання тих чи інших відносин. Соціологічний у широкому сенсі цього слова підхід до пізнання правових явищ дає змогу більш глибоко, всебічно і комплексно з'ясувати їх сутність та природу [27, с.152].

Регулюючим впливом дії права об'єктивно зумовлюється поява певних соціальних феноменів і явищ, оскільки право своїм впливом формує певний уклад суспільного життя, упорядковує в різний спосіб рух суспільних відносин, спрямовує або гальмує їх розвиток [76, с.69].

Внаслідок регулятивного впливу права на суспільство відбувається постійна еволюція останнього, яка, в свою чергу, обумовлює необхідність нормативно-правових трансформацій. Право існує для забезпечення оптимального рівня соціальних відносин і сприятливої для суспільства форми

їх змін [66, с.63]. Саме тому проблематика соціальної ефективності права привертає особливу увагу.

Ефективність права є однією з найважливіших проблем правотворення, правозастосування, правореалізації, а також соціологічно-правової та юридичної науки загалом. Дана проблематика є доволі комплексною та багатогранною, оскільки охоплює питання правосвідомості, праворозуміння, правотворчості, фактичного функціонування права та прогнозування наслідків його дії.

Соціальна ефективність права нерозривно пов'язана із його соціальною обумовленістю, оскільки ефективною може бути лише та норма, яка викликана об'єктивними потребами суспільства і актуальними його запитами. Якщо ж певна норма прийнята під впливом суб'єктивних потреб, або ж внаслідок неадекватної оцінки суспільних реалій, вона неминуче приведе до дестабілізації суспільства та його дисгармонії. Норма права повинна бути своєчасною. Негативні наслідки має як запізніла фіксація відносин, так і така модель правового регулювання, яка суттєво випереджує досягнутий суспільством рівень розвитку, тобто необхідно враховувати ступінь зрілості об'єктивних умов. В протилежному випадку ступінь прийняття суспільством певної норми та її соціальна ефективність буде критично низькою, а то і взагалі відсутньою. В найгіршому випадку зазначена ситуація може стати причиною суспільних протестів та дистабілізації відносин у соціумі.

Звертаючись до соціальної обумовленості правових норм, слід звернути увагу на те, що регулювання суспільних відносин – це двосторонній процес. З одного боку – законодавець, на стороні якого уся сила державного примусу, а з іншого – індивіди та їх об'єднання, на яких спрямований правовий вплив. Їх поведінку визначає сукупність мотивів, цілей, установок, соціально-психологічних факторів тощо. Бажаний соціальний ефект проявляється лише за умови ефективної взємодії усіх учасників згаданого процесу, а соціальна

цінність правової норми повинна оцінюватися з позиції можливості дієвого захисту прав та інтересів кожного індивіда.

Варто зауважити, що соціальна обумовленість права не повинна обмежуватися врегулюванням суспільних відносин шляхом закріпленням норм суто заборонного чи зобов'язального характеру. Для досягнення максимальної соціальної ефективності необхідною є така концепція правової норми, яка б гармонійно поєднувала у собі як заборони, так і стимули законослухняної поведінки, виробляючи в громадян позитивну правосвідомість, повагу до права та закону та внутрішнє переконання діяти відповідно до приписів, які особа розцінює як справедливі та корисні. Звичайно, що ефективність закону не може зводитися лише до правомірної поведінки та переконаності громадян у його "правильності", інколи законодавчі акти спрямовані на досягнення більш далекосяжних цілей, окремі аспекти досягнення яких громадяни або й усе суспільство може не схвалювати. Проте, в будь-якому випадку, кінцевою метою закону повинно слугувати підвищення рівня реалізації прав і свобод, майбутній розвиток у напрямку побудови правової держави та громадянського суспільства із високим ступенем врахування інтересів кожного індивіда.

Варто зауважити, що свої соціальні функції право досить часто виконує приховано, формуючи правосвідомість індивідів та трансформуючи її у правомірну поведінку. В даному аспекті вирішальне значення надається повазі до закону та пропаганді принципу верховенства права. Навіть не знаючи точного змісту правової норми, особа може діяти відповідно до її приписів, керуючись звичною поведінкою у певних відносинах щодо інших осіб. Компенсаторним механізмом у даному випадку виступає не саме знання нормативних аків, а обізнаність із практикою їх застосування. Звичайно, що рівень знання права різними особами суттєво відрізняється, що пояснюється різним суб'єктивними факторами: віком, фахом, соціальним статусом, рівнем освіти, ступенем соціалізації тощо. Водночас, стрімкий прогрес та розвиток

інформаційного суспільства сприяє все більшому поширенню правової освіти та правових знань серед різних соціальних прошарків.

Основим маркером ефективності нормативно-правового акта є рівень його практичної дієвості відносно визначених законодавцем цілей, тобто визначається співвідношенням цілей певної норми та результатами їх реалізації. В даному контексті І.Настсяк визначає такі недоліки законотворчої діяльності в Україні:

- надмірна декларативність законів, відсутність чітко відпрацьованого механізму дії їх приписів, внаслідок чого такі закони “обростають” численними і часто недоцільними підзаконними актами;
- дублювання одних і тих самих норм у різних законах та інших нормативних актах;
- невиправданий поспіх у підготовці і прийнятті низки чинних законів та інших нормативних актів;
- недостатня соціологічна забезпеченість підготовки проектів нормативних актів, відсутність аналізу соціально-економічних та іних наслідків прийняття рішень;
- відсутність комплексного підходу до регулювання суспільних відносин [61, с.114].

Водночас варто визначити ряд чинників, які впливають на ефективність закону. На нашу думку, до таких чинників слід віднести:

- відповідність закону основним принципам природного права;
- відповідність закону реальній соціально-політичній ситуації;
- відображення в законі об’єктивних обставин та потреб;
- рівень правосвідомості та правової культури громадян;
- схвалення нормативно-правового акту суспільством;
- зміст закону та його юридична досконалість;
- відповідність правовій ситуації в державі;
- досконалість правозастосовчої практики;

- рівень знання законів громадянами.

Таким чином, фактори, які впливають на соціальну ефективність права можна умовно поділити на фактори техніко-юридичного характеру та соціальні фактори.

Чи не найважливішим соціальним фактором ефективності закону, на нашу думку, виступає критерій відповідності закону нормам природного права. Процедура введення у закон норм і принципів природного права, соціальних потреб та інтересів громадян становить зміст правотворчості. Натомість, нормотворчість – це одна з форм державного управління суспільством. Як будь-який соціальний процес – це усвідомлена, цілеспрямована діяльність, що здійснюється через право і правові норми [5, с.4]. Природні права, як першооснова правового статусу людини і громадянина, мають абсолютний характер, тобто невідчужувані та не підлягають обмеженню. Жоден законодавчий акт не повинен посягати на життя, здоров'я, свободу особи, її честь та гідність. Природні норми в суспільстві формуються еволюційно, і повинні виступати атрибутами позитивного права, а їх неврахування неминуче веде до нівелювання аксіологічних властивостей права загалом.

Не менш важливим фактором ефективності є відповідність закону реальній соціально-політичній ситуації. Тобто правове регулювання не лише повинно бути спрямоване на впорядування актуальних суспільних відносин, але й відповідати реальному стану розвитку тієї чи іншої сфери, орієнтуватися на проблемні аспекти функціонування того чи іншого суспільства, а також відповідати останнім, і навіть прогресивним тенденціям регулювання та правового забезпечення конкретного виду правовідносин. При чому оцінку таких тенденцій варто здійснювати не лише в межах певної держави, але у більш ширших масштабах, про потребі запозичуючи досвід інземних держав, інколи зі застосуванням методу ектстраполяції, а відтак корегування з врахуванням недосконалостей регулювання в минулому.

Як нормативний акт вищої сили, закон повинен відображати та врегульовувати об'єктивні потреби відповідно до тих обставин, які склалися у суспільстві. У протилежному випадку показники соціальної ефективності будуть практично відсутні.

Рівень правосвідомості та правової культури громадян виступає важливим критерієм його соціальної ефективності. Норма права буде діяти більш ефективно в такому спусільстві, де показники правосвідомості та правової культури вижчі, тобто де панує дух поваги до права, культивується правомірна поведінка, успішно проводиться правова пропоганда та правове виховання. В даному випадку можемо говорити про те, що рівень знання закону, його схвалення та правомірна поведінка громадян тісно пов'язані з рівнем досконалості закону та практиці його застосування. У випадку недосконалості закону матиме місце несхвалення його суспільством. Водночас, навіть найбільш досконалий закон не буде соціальна ефективним, якщо для певного суспільства характерний низький рівень правосвідомості чи правової культури.

Схвалення нормативно-правового акта суспільством виступає як один із критеріїв його ефективності. У протилежному випадку, навіть за умови розуміння громадянами необхідності прийнятої норми для подальшого прогресивного розвитку, матимуть місце загальні втрати соціальної ефективності закону.

Зміст закону та його юридична досконалість, відповідність правовій ситуації в державі, досконалість правозастосовчої практики, рівень знання законів громадянами виступають як фактори техніко-юридичного характеру, і впливають як на соцільану ефективність акта, так і на систему соціальних факторів.

Таким чином, соціальна ефективність права виступає основним критерієм оцінки міри можливостей права реально впливати на суспільні відносини. Для встановлення критеріїв ефеткивності права та його

максимальної оптимізації необхідно, перщ за все, вивчити середовище, у якому право буде функціонувати, а також систему його взаємозв'язків зі супутніми, пов'язаними сферами життя суспільства. Оцінка соціальної ефективності права дає можливість зробити висновок про достатність або недостатність правових засобів, обраних для досягнення мети правового регулювання.

До чинників, які впливають на ефективність закону, слід віднести ряд факторів соціального та техніко-юридичного характеру, а саме: відповідність закону основним принципам природного права; відповідність закону реальній соціально-політичній ситуації; відображення в законі об'єктивних обставин та потреб; рівень правосвідомості та правової культури громадян; схвалення нормативно-правового акту суспільством; зміст закону та його юридична досконалість; відповідність правовій ситуації в державі; досконалість правозастосовчої практики; рівень знання законів громадянами.

2.3 Соціологічний діапазон законотворчого процесу

Процес творення норм права є надзвичайно важливим етапом розбудови правової держави і громадянського суспільства. Особлива увага до законотворчого процесу пояснюється тим, що вироблення, прийняття, зміна чи скасування тих чи інших нормативно-правових актів прямо впливає на стан закріплення, реалізації та захисту прав людини і громадянина, на розвиток держави і суспільства загалом. Законодавець у своїй діяльності, окрім досконалої законодавчої техніки, повинен враховувати загальноправові цінності (філософський аспект) та реалії розвитку суспільства і його потреби (соціологічний аспект). Тому, з огляду на сучасний цивілізаційний розвиток держави і права, видається за необхідне поглибити філософсько-соціологічні дослідження законотворчого процесу з метою його подальшого наближення до природно-правових ідеалів та тенденцій успішного розвитку суспільства.

Під правотворчістю розуміють соціальну державну та суспільну, громадську діяльність, у результаті якої створюється, підтримується і розвивається система законодавчих актів та інших правових норм. Процес правотворчості є складним та багатогранним, юридико-соціальним та детермінованим взаємодією об'єктивно-суб'єктивних факторів, зокрема економічних, політичних, правових, екологічних тощо.

Провотворча (законодавча) діяльність – складна сукупність різноманітних елементів: реалізація державної волі і правової норми; санкціонування державою норм поведінки людей; безпосереднє формування нових норм компетентними правотворчими органами [61, с.102].

Сучасне розуміння правотворчості базується на ідеях тотожності та розмежування права і закону. Ці ідеї можна умовно поділити на три напрямки: природно-правовий, позитивно-правовий, юридико-соціологічний.

Прибічники позитивно-правової концепції праворозуміння під правом розуміють продукт держави, тобто наказ офіційної влади, формальне джерело позитивного права (закон, указ, постанова і т.ін.). Така інтерпретація базується не легістському ототожненні права та закону. Право розуміється як система норм, які викладені у законах та нормативно-правових актах. Відповідно, при такому розуміння права, правотворчість розглядається як форма владної діяльності уповноважених державних органів, спрямованих на утворення, зміну та скасування нормативно-правових актів, за допомогою яких в чинній юридичній систему запроваджуються, змінюютьтся чи скасовуються правові норми [30, с.161].

З точки зору природно-правової концепції, право – це не тільки закон, але і форма правосвідомості, осмислена суспільством система понять про загальнообов'язкові норми, заборони, права, обов'язки, умови їх виникнення та реалізації, порядок та форми захисту. Тобто природне право невід'ємне від форм буття людини, для нього характерним є органічна поєднаність із суспільними відносинами. Такий підхід до права пояснює його як явище, яке

регулює відносини між людьми, координує їх, задовольняє потреби та інтереси. Природно-правова доктрина розглядає право як універсальний регулятор, основою якого є система єдиних нормативно-ціннісних принципів, які існують у суспільстві та природі, і які служать критерієм справедливості та юридичного права. Норми природного права похідні від природного порядку речей, світобудови та природи людини як невід'ємної частини світобудови [72, с.89]. Природне право випливає зі сутності людини. Його формування пов'язано із діяльністю, яка спрямована на впорядкування відносин між людьми, їх соціальних вчинків. Воно ніякою мірою не відкидає вітальні та соціальні компоненти, проте вони є суттєвими тільки тоді, коли визначають структуру, зміст і спрямованість духовного діяння особи.

Природне право охоплює не лише особистісні, суб'єктивні складові. Воно також включає об'єктивні способи життєдіяльності, які необхідні для нормального існування суспільства, держави, особи. Прогресивний розвиток суспільства можливий тоді, коли людина формує у своїй свідомості ідеальну модель права, і намагається відповідати їй. При чому формування такої моделі не повинно відбуватися лише з урахуванням позитивного права. Ідеалізація права у правосвідомості конкретної особи повинна відбуватися з урахуванням абсолютних цінностей та ідеалів, а не виключно з позицій позитивного права чи особистих егоїстичних інтересів.

Мету права можна визначити як забезпечення життєвих завдань (інтересів) окремої людини і суспільства загалом, і, як наслідок, забезпечення справедливості [72, с.90]. При цьому слід зауважити, що норми позитивного права з часом старіють, потребують змін та доповнень, ряд законів взагалі не працюють (так звані "мертві закони"), інші втрачають актуальність та в силу цього відмирають. Право повинно сформувати ту основу, завдяки якій окремий індивід та суспільство загалом зможуть виконувати свої моральні завдання.

Природне право набуває особливого значення у множині аспектів,

зокрема: як форма відображення потреб та інтересів людини; як справедливий засіб упорядкування суспільних відносин; як спосіб захисту внутрішньої і зовнішньої природи людини; як засіб дотримання формальної рівності; як форму об'єктивації соціальних якостей людини; як правовий ідеал та духовне виправдання юридичного права; як критику діючого позитивного права з позицій природного права; як основу позитивного права; як незмінні норми права, які протиставляються змінним юридичим нормам; як гуманізація правопорядку та відображеня цінності людини.

Представники соціологічного підходу вважають, що існування права можливе, але не у вигляді простих текстів закону, які діють без усвідомлення, а також не як правові знання та уявлення, які різноманітні та недостатньо дієві, проте як порядок суспільних відносин у поведінці людей та їх діях. На такому розумінні засновані юридико-соціологічні концепції права, з точки зору яких поняття правотворчості має зовсім інший зміст. Право, як об'єктивне соціальне явище, не є продуктом державної волі [31, с.182]. Як зазначав Є.Ерліх: "центр ваги розвитку права в наш час, як і в усі інші часи, знаходиться не в законодавстві, не в юриспруденції чи судочинстві, а в самому суспільстві" [100].

На нашу думку, найповніше розкрити сутність права та правотворчості можна поєднавши соціологічний та природно-правовий підходи. В основі теоретичних уявлень про причини існування права повинно лежати розуміння закономірностей його існування, існування природи та суспільства, шляхів розвитку останнього, умов існування людини, формування її потреб, реалізації інтересів, особливостей мислення, прояву людини у соціальних спільнотах [72, с.91]. Біосоціодуховна сутність людини, її свідомість та правосвідомість, а також соціальна дійсність виступають об'єднуючим елементом для усіх вищезазначених явищ. Природне право пов'язане із буттям людини у суспільстві, вони нерозривні та еволюціонують разом в ході історичного розвитку. Відповідно до розвитку суспільства змінюються певні аспекти

тлумачення природно-правових норм. Так, усі без винятку природні права розвиваються разом із розвитку суспільства. Зміст природно-правових норм постійно розширюється, разом із розширенням антропологічних уявлень про право на життя, спілкування, продовження роду, на особисту гідність і так далі. Обсяг кожної природно-правової норми постійно поповнюється відповідно до реалій суспільного життя, потреб особи та її запитів стосовно повноцінної реалізації того чи іншого права. Таке розширення змісту природно-правових норм пов'язане із цивілізаційним розвитком та прогресом, і спрямоване на гуманізцію та вдосконалення позитивного права.

Не заперечуючи ролі норм позитивного права, слід зауважити, що саме вони повинні слугувати інструментом забезпечення норм природного права, які коригуються суспільними реаліями. Цей складний процес виявлення, усвідомлення, закріплення та охорони актуальних та необхідних для суспільства норм природного права повинно здійснюватися у процесі законотворчості. Природне право базується на природі людини. Природа людини нерозривно пов'язана із суспільством, у якому особа існує. Тому закони повинні відповідати духу права, загальнолюдським цінностям, моралі. Хоча така повна відповідність видається утопічною, все ж держава повинна прагнути максимально забезпечувати природні права людини і постійно вдосконалювати цей процес.

Метафізичність природного права орієнтує соціального індивіда діяти відповідно до розумної волі, а не бути ретранслятором системи правих норм, які можуть суперечити її розуму та свідомості. Право існує несамперед не "поза" людиною, а "всередині", як корелят імперативного характеру, зорієнтований у напрямку ідеалів "належного бути", а лише потім як система відносин інтерсуб'єктивного характеру, описаних у поняттях "закон", "правопорядок" та інші.

Акцент на соціальній складові природного права робить П. Рабінович. Він вважає, що це явище, яке виникає незалежно від держави, має

загальносоціальну природу, і є загальносоціальним феноменом. Тому природне (загальносоціальне) право – це можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів. Залежно від виду носіїв цих можливостей він розрізняє права людини, права соціальних спільнот та права людства [73, с.9]. Природне право, як і всі без винятку соціальні інститути, існують не самі для себе, а орієнтуються на людину, функціонують задля обслуговування її потреб, інтересів, забезпечення належного рівня буття.

Право та суспільство окреслені та визначені передусім природою людини, особливостями її вітального, соціального та духовного буття. Суспільство чинить вплив на людину, однак такою ж мірою і людина впливає на суспільство і право. Тому для правильного розуміння сутності права слід дивитися на нього через призму сутнісних особливостей людської природи [72, с.98]. З огляду на вищевказане, використання природно-соціологічного підходу до правотворчості є ефективним та необхідним засобом оптимізації державно-правових перетворень, подальшого вдосконалення соціально-економічних і юридичних механізмів управління суспільством.

Сучасний період розвитку України характеризується пошуком ефективних моделей будівництва правової держави, що вимагає залучення нового стилю науково-правового мислення, яким повинен стати філософсько-соціологічний підхід.

Правотворча діяльність повинна бути фактором, від якого значною мірою залежить формування громадянського суспільства і побудова демократичної, соціально орієнтованої правової держави з ринковою економікою. Тому надзвичайно важливим видається пошук відповіді на запитання: "Право – це витвір природи чи людей? А якщо того й іншого, то яка роль природи і яка роль людей у творенні права?" [47, с.98]. В контексті відповіді на дане питання, слід зауважити, що все суще у світі – це і є Природа

у різноманітних формах прояву. Тому існують норми природного права, які спільні для всього сущого, і поширюються на фізичну, біологічну та соціальну форми природи. Тому можемо констатувати, що соціальні явища також є природними, і виникають вони із розвитку фізичної та біологічної форм, які по своїй суті є нижчими за соціальну форму.

Як слушно зауважує Костенко О., соціальні явища слід розглядати як такі, що існують так само за законами природи, як і біологічні чи фізичні. Це означає, зокрема, що воля і свідомість утворюється в людей не для того, щоб жити поза законами природи, а, навпаки, для того, щоб жити у злагоді із ними [47, с.99]. Саме тому у процесі творення норм позитивного права необхідно орієнтуватися на соціальну доктрину, яка базується на природному праві і цілком йому відповідає. Законодавчі норми, які прийняті з добрими намірами, проте суперечать законам природи, неодмінно матимуть негативні наслідки, масштаби яких можуть бути доволі різними, проте неминучими.

Хоча право є соціальним явищем, воно не може не мати природної основи. У процесі законотворчості природний фактор відіграє ту роль, що він створює норми, які ми називаємо “законами природи”, а людський фактор відіграє ту роль, що люди називають “законами природи” соціальної форми, яку ми називаємо “законодавством”, або “нормативно-правовим актами” [47, с.101]. Уповноважений орган держави повинен надавати законам природи форму позитивного права, яке приводитимуть в дію окремі особистості та суспільні групи. Людина не виступає творцем права в цілому, проте вона творить законодавство і правову практику, тобто позитивне право, яке у єдності з природним аспектом утворює феномен права. Таке розуміння людського фактору у процесі законотворення запобігає як применшенню цієї ролі, так і її перебільшенню, тобто дозволяє уникнути як правового нігілізму, так і правового волюнтаризму. Позитивне право та правова практика повинні еволюціонувати, розвиватися та вдосконалюватися таким чином, аби найповніше втілювати, охороняти та захищати закони природного права.

Позитивне право формується свідомістю та волею людей, і ними приводиться в дію. Тобто законодавство виступає інструментом, який працює тоді, коли його застосовують люди. В даному випадку визначальне значення має соціальна культура, яка розглядається як міра узгодженості свідомості та волі людини із законами соціальної природи.

Неадекватність відображення природного права у позитивному матиме наслідком спотворення права, деформацію його сутності та призначення. Перед законодавцем стоїть завдання якнайповніше закріпити норми природного права у позитивному відповідно до реалій конкретно історичного етапу розвитку суспільства. Тобто право кожної держави визначається також його правовою та соціальною культурою. Наскільки високим є рівень соціальної та правової культури у певній державі, настільки розвиненим є право.

Правова доктрина є однією із форм існування соціальної культури. За умови відсутності правової доктрини неможливо належно створити законодавство та ефективно застосовувати його на практиці, адже вона дає можливість пізнати закони природи, на яких повинно основуватися право. Найкращим законодавцем є той, хто користується найкращою правовою доктриною. Так само, той, хто користується найдосконалішою правовою доктриною, найкраще застосовує законодавство, прийняте в державі, тобто, створює найкращу правову практику.

Таким чином, для розуміння законотворчості в сучасній науці використовують три напрямки: природно-правовий, позитивно-правовий, юридико-соціологічний. Найповніше сутність законотворчості можна розкрити, поєднавши природно-правовий та соціологічний підходи.

Прихильники позитивно-правової концепції вважають, що право – це не тільки закон, але і певна ворма свідомості. Природне право невід’ємне від буття людини, і для нього характерним є органічна поєднаність із суспільними відносинами.

Для розкриття глибинної суті та змісту законотворчості необхідно поєднати природно-правовий та соціологічний підходи. Позитивне право повинно слугувати інструментом забезпечення норм природного права, які коригуються суспільними реаліями. Природне право, як і всі без винятку соціальні інститути, існують не самі для себе, а орієнтуються на людину, функціонують задля обслуговування її потреб, інтересів, забезпечення належного рівня буття. Тому використання природно-соціологічного підходу до законотворчості є ефективним та необхідним засобом оптимізації державно-правових перетворень, подальшого вдосконалення соціально-економічних і юридичних механізмів управління суспільством.

У процесі творення норм позитивного права необхідно орієнтуватися на соціальну доктрину, яка базується на природному праві і цілком йому відповідає. Людина не виступає творцем права в цілому, проте вона творить законодавство і правову практику, тобто позитивне право, яке у єдності з природним аспектом утворює феномен права.

Передумовою соціальної ефективності законодавчого акту є його якість. Про неефективність певних нормативно-правових актів свідчить постійна практика зміни законів, втрата ними чинності, існування “мертвих” законів тощо. Дотримання регламентованої законодавством процедури не означає, що прийняті нормативно-правові акти автоматично будуть дієвими та ефективними. Тому особливої актуальності набуває потреба подальшого дослідження якості закону.

Ряд науковців, такі як М. Козюбра, А. Піголкін, С. Полєнін дотримуються позиції, що якість закону є багатогранним поняттям, яке включає у себе різноманітні аспекти: соціальні, політичні, юридичні [57, с. 12–19]

Як зазначає М. Кравченко, з позиції науки в найбільш загальному вигляді якісним й істинно правовим за змістом може бути визнано той закон, який характеризується науковою обґрунтованістю змісту і форми [51, с.6].

Задля забезпечення прийняття якісних законів необхідно доктринально визначити систему критеріїв якості, які нададуть змогу оцінити той чи інший нормативно-правовий акт. Можна виокремити два підходи щодо критеріїв якості закону.

Соціологічно-позитивістський підхід визначає якісним такий закон, який задовольняє запити суспільства, відповідає його рівню розвитку, ефективно врегульовує суспільні відносини [29, с.97-99]. В даному випадку ототожнюється якість та ефективність закону. Ряд вчених розглядають категорію «якісний закон» як частину його ефективності, поряд із ефективним механізмом застосування і «правосвідомістю соціальної згоди». Разом з тим, виділяють політичні, юридичні та соціальні вимоги до закону.

Особливістю даного підходу є те, що в ньому поєднуються як матеріальні, так і формальні властивості закону, однак з пріоритетним значенням останніх. Законодавство як система законів є ширшим за змістом аніж право, оскільки в тексті закону містяться не лише норми права, а й знаходять власне формальне закріплення різноманітні загальносуспільні інтереси (економічні, політичні тощо), отримуючи назву «законних», загальносоціальні принципи, ідеологія. Отже, поняття закону формується, в тому числі, й на основі теорії інтересу, що відкриває можливість здійснювати законом інструментальну функцію правового регулювання, бути інструментом управління – спрямовувати суспільний розвиток у визначеному напрямі і т.ін. [28, с.24].

Другий підхід розглядає закон як частину законодавства. У даному випадку акценти зміщуються на системність та узгодженість як самого закону, так і всієї системи законодавства. До якості закону при даному підході висувають ряд юридично-технічних, у тім числі мовних, системних, логічних вимог. Таке трактування якості закону базується на нормативно-позитивістському розуміння права, при якому право визначається як система

норм, які відображають волю законодавця, встановлюються та забезпечуються у своєму виконанні державою [28, с.24].

На нашу думку, лише поєднання двох вищевказаних підходів до визначення якості закону дасть змогу комплексно проаналізувати дану категорію.

Якісний закон повинен відповідати меті права, тобто забезпечувати законність та правопорядок, ефективне правове регулювання суспільних відносин, рівність, свободу, справедливість.

До найважливіших ознак якості закону Н. Присяжнюк відносить стислість, логічну послідовність, впливовість, точність та ясність, об'єктивність викладу, абстрактність [69, с.9].

Законодавчій мові та стилю властива така структура: а) спільні ознаки: відсутність експресивності; зв'язність та послідовність, точність і ясність; простота викладу, лаконічність і компактність; б) спеціально-юридичні ознаки: зобов'язально-розпорядчий характер; констатаційно-розпорядчий характер; в) самостійні ознаки: мовна стандартизованість; композиційність (графічність).

Як зазначає Артикуца Н., висока якість закону являє собою беззаперечну соціальну цінність, оскільки робить його дієвим та ефективним регулятором суспільних відносин, сприяє підвищенню правової культури і правосвідомості громадян, спонукає їх до правомірної поведінки, конструктивної взаємодії громадськості з органами влади, участі у публічному обговоренні законопроектів, утверджує традицію поваги до закону та держави в цілому [2, с.29].

А. Мельник зазначає, що якість закону – це, передусім, сукупність його властивостей, по-перше, що відрізняє його від інших явищ, по-друге, виявляє його природу, закономірності розвитку і функціонування. В той же час, якість закону можна розглядати як категорію оцінки [57, с.396].

Закон повинен діяти, працювати, тобто втілюватися у діяльності посадових осіб та громадян. Синонімом слова “якість” є придатність. У випадку відповідності закону принципам та вимогам права, але його недієвості та непридатності для застосування, закон не можна вважати якісним.

Із соціологічно-правової точки зору, закон повинен адекватно та повно відображати суспільні процеси, корегувати їх, прогнозувати можливі варіанти розвитку суспільних відносин та проектувати їх. З метою виконання завдань та потреб суспільного розвитку законодавець обирає певні способи регламентації конкретної сфери суспільства з використанням політичних інструментів та відповідно до вимог законодавчої політики.

На основі аналізу позицій науковців можна дійти висновку, що проблематика дослідження якості закону потребує подальшого вивчення та чіткої уніфікації і систематизації критеріїв якості. Ряд показників якості ще не відображені у науковій літературі, не досліджені стандарти якості, рівні якості та методика визначення її параметрів, а також інші супутні проблеми. При цьому, вищезазначені показники є динамічними, і постійно трансформуються разом із суспільством.

Трансформацію норм права в суспільну дійсність забезпечує процес правозастосування. Правозастосування — це здійснювана в процедурно-процесуальному порядку владна-організуюча діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, яка полягає в індивідуалізації юридичних норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих випадків в акті застосування норм права.

Необхідність застосування норм права виникає у ряді випадків: 1. коли для того, щоб виникли права та обов’язки, необхідне схвалення державного органу влади; 2. коли є спір про право і сторони не можуть самостійно дійти узгодження; 3. коли не виконуються обов'язки, існують перешкоди для здійснення права і необхідно вдатися до примусових заходів; 4. коли

необхідно офіційно встановити наявність чи відсутність юридичних фактів або конкретних документів; 5. коли необхідне здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави і органів місцевого самоврядування; 6. коли має місце організація, реорганізація або ліквідація структурних ланок органу держави, виділення фінансів, приміщень тощо; 7. коли державним органом, організацією, установою здійснюються дії на користь конкретного громадянина або іншої особи; 8. коли вирішуються питання про статуси об'єднань; 8. коли вирішуються організаційні питання.

Якщо говорити про ознаки правозастосування, то варто виділити: 1. обов’язковий владний характер; 2. індивідуалізований та персоніфікований характер; 3. процедурно-процесуальний характер; 4. творчий, інтелектуальний характер; 5. здійснення на основі норм права; 6. має місце юридично оформлений характер; 7. правозастосовний акт завжди відіграє роль юридичного факту.

Гусаров С. зазначає, що акти правозастосовного характеру, на відміну від актів нормотворчого характеру та актів рекомендаційного характеру тощо державній реєстрації в Міністерстві юстиції України не підлягають. Інакше кажучи, не підлягають державній реєстрації акти оперативно-розпорядчого характеру, акти, що мають рекомендаційний характер, акти, якими доводяться до відома підприємств, установ і організацій рішення вищих органів, акти, які спрямовані на організацію виконання рішень вищестоящих органів і власних рішень міністерств, інших органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю і не містять нових правових норм, акти нормативно-технічного характеру (державні стандарти, будівельні норми і правила, тарифно-кваліфікаційні довідники, форми звітності тощо) [25, с. 38].

Застосування права досить є соціальним явищем. Воно виступає невід’ємною частиною юридичного процесу, яка реалізує право та передбачає здійснення індивідуалізації правових приписів з метою врегулювання тих чи інших суспільних відносин.

Соціокультурний підхід до вивчення правозастосування виявляється в тому, що воно повинне розглядатися, в першу чергу, як один із способів впливу на людську свідомість та поведінку, а також як один із засобів соціального контролю, в силу чого правозастосовна політика держави, маючи спільну стратегію з іншими соціальними інститутами, підтримує емоційну стабільність та духовну цілісність серед населення. Важливим при цьому залишається вдосконалення ідеології правозастосування і її постійне роз'яснення потенційним адресатам. Ідеологію в цілому можна трактувати як сукупність ідей, поглядів, принципів, цінностей, що відображають відношення її носіїв до реальної дійсності. Правозастосування по суті є одним із способів виразу і конкретизації правової ідеології і тих її правових цінностей, які в подальшому стають складовими елементами соціальної та індивідуальної правової психології [95, с. 8].

Правова ідеологія – вищий рівень правосвідомості, що становить собою систематизовану, виражену у правових категоріях (законності, справедливості, рівності, єдності прав та обов'язків і т. ін.), правових і наукових документах та втілену у об'єктивному праві науково обґрунтовану та схвалювану державою концепцію про роль права й способи використання його можливостей в інтересах розбудови правової держави, гарантованого забезпечення прав громадян і розвитку суспільства як гуманного і правового [98].

Правова психологія (побутова правосвідомість) – рівень сприймання права, заснований на почуттях, емоціях, переживаннях. На таке сприймання впливають звичаї, традиції, переконання, упередження, притаманні окремим соціальним групам. Правова психологія становить собою психічне відображення всієї системи права та його елементів у буденній свідомості населення та окремих його груп, що формується в результаті повсякденної життєдіяльності. Це своєрідний "дух права" у народі та державних структурах, ступінь реального існування правових ідеалів і цінностей, дійсної авторитетності права, що знаходять своє вираження у соціально-

психологічних феноменах: громадських поглядах та настроях, громадській думці, правових традиціях та звичаях, реально функціонуючих групових нормах, що регулюють відносини та поведінку і т. ін [98].

Питання соціальної цінності правозастосування в умовах демократизації суспільства вказує на те, що правозастосовна діяльність, зокрема та, яка спрямована на вирішення завдань та досягнення цілей юридичної відповідальності, не завжди відповідає уявленням щодо соціальної справедливості. Це зумовлено тим, що досить суворі санкції за окремі види злочинів, а також їхній широкий соціальний резонанс виступають не лише мірами державного реагування у випадку протиправної поведінки суб'єктів, а й елементами правової ідеології, об'єктивацією позиції держави відносно найбільш небезпечних з її точки зору суспільних явищ. Така позиція не виключає можливості забезпечення соціальної справедливості у правозастосовній діяльності, але, як правило, лише у тих випадках, коли необхідним є вироблення нових юридичних підходів для її вдосконалення.

Загалом, право доцільно розглядати з позиції інструментальної цінності, яка полягає у тому, що право є універсальним загальновизнаним засобом (інструментом) встановлення і забезпечення необхідного суспільного порядку, охорони соціальних цінностей, розв'язання соціальних конфліктів, а також механізмом реалізації суспільних інтересів. З цього випливає, що і правозастосовна діяльність є тим інструментом, який, спрямовуючись на обслуговування механізму переводу загальних приписів в індивідуальну поведінку суб'єктів права, забезпечує реалізацію соціальних інтересів, що втілюються як у нормі права, так і у конкретному волевиявленні правозастосувача. Разом з тим, важливим є той факт, що цінності сприймаються через урахування людських потреб та інтересів і їх забезпечення залежить не лише від якості самого об'єкта, а й від відношення суб'єкта [95, с. 9].

Таким чином, правозастосування є засобом реалізації прав і свобод

людини, громадянина, групи осіб, колективів тощо. Тобто, правозастосування є цінним як засіб досягнення соціальних цілей і реалізації соціальних інтересів, відриваючись від яких воно не матиме істотного значення. В даному випадку цінності розглядаються через призму людських потреб та інтересів (задоволення соціально справедливих інтересів індивідів чи суспільства загалом, необхідність організації та впорядкування суспільних відносин тощо).

Сталий розвиток сучасного суспільства неможливий без дієвого правового регулювання відносин, що виникають в соціумі. Важливе місце в механізмі правового регулювання займає правозастосування, оскільки в основному від нього залежить своєчасна та ефективна реалізація нормативно-правових актів. Маючи соціально-правову природу, застосування права є об'єктивно необхідним та соціально корисним юридичним інструментом, що стимулює прогрес у правовій системі. Його соціальна цінність зумовлюється властивостями, які здатні задовольнити конкретні потреби суб'єкта правозастосування, необхідні для його нормального існування та стабільного розвитку.

Соціокультурний підхід у вивченні правозастосування проявляється в тому, що воно має розглядатись, по-перше, як один із методів впливу на людську свідомість та поведінку законослухняних громадян, по-друге, як один із методів соціального контролю, завдяки якому правозастосовна політика держави, маючи комбіновану стратегію з іншими соціальними інститутами, створює емоційну стабільність та духовну цілісність серед населення.

РОЗДІЛ 3
СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОЄКТИ ПРАГМАТИКИ: ПРАВОСУДДЯ ТА СУДДІВСЬКЕ ПРАВОПІЗНАННЯ

3.1 Соціологія правосуддя як парадигма соціології права

Роль та значення правосуддя у будь-якому суспільстві важко переоцінити, адже саме воно покликано забезпечувати, ґарантувати та охороняти права та свободи громадян, боротися зі злочинністю та правопорушеннями, а також виступає лакмусовим папірцем рівня розвитку правової системи, влади, рівня розвитку суспільства в цілому. Саме тому дослідження та аналіз діяльності суду виділяється у самостійний напрям у межах соціології права – соціологію правосуддя. Основне завдання досліджень у рамках цього напряму – надання суспільству та судам комплексу інформації про існуючі проблеми у сфері правосуддя, стан судочинства, пошук шляхів вирішення існуючих проблем та попередження потенційних загроз.

Розвиток соціології правосуддя дозволяє формувати новий стиль науково-правового мислення, інтегрувати сучасні наукові підходи та методики всебічного дослідження проблем правосуддя, а відтак – здійснити вклад у будівництво та розвиток правової держави та демократичного суспільства.

Для аналізу правосуддя, як категорії у соціології права, необхідно, перш за все, з’ясувати зміст самого терміну з філософсько та теоретичного ракурсу.

Відповідно до ст. 127 Конституції України, правосуддя здійснюють судді [45]. Проте, як зазначає В. Бігун, правосуддя – це судочинство, проте судочинство – ще не правосуддя [7, с.27]. Судочинство – це процесуальна форма здійснення правосуддя, діяльність суду [97, с.718]. Таким чином,

поняття правосуддя та судочинства не є тотожними, тому що це б означало, що будь-яке судове рішення слід вважати правосуддям. Проте, як свідчить судова практика, не усі судові рішення прийняті відповідно до закону, і на засадах справедливості, гуманності, незалежності суддів тощо. Такі рішення не можуть вважатися правосудними. З іншої сторони, справедливість є доволі суб'єктивним поняттям, і навіть правосудне рішення може не відповідати уявленням конкретної особистості про правосуддя. З огляду на вищезазначене, можемо зробити попередній висновок: правосуддя є ширшим поняттям, і включає у себе судочинство як форму діяльності суду; проте судочинство ще не виступає правосуддям.

Якщо розглядати судочинство як діяльність суду, а правосуддя – як здійснення такої діяльності задля досягнення конкретної мети (відновлення справедливості, захисту прав і свобод, вирішення конфліктів тощо), то різниця між термінами очевидна: якщо у першому випадку йдеться про діяльність суду загалом, то у другому – про судову діяльність задля досягнення певної мети. Аналізуючи термінологічне та змістовне навантаження термінів "правосуддя" та "судочинство" можна дійти висновку, що кожен суд здійснює судочинство, проте не кожен здійснює правосуддя. У науковій літературі також існує думка про те, що правосуддя – це стадія здійснення судочинства, яке не обмежується лише діяльністю суду, але і охоплює комплексну діяльність суду, органів дізнання, досудового слідства, правоохоронних органів загалом [60, с.18]. В. Навроцький виходить за межі суто буквального розуміння правосуддя, яке визначає ст. 127 Конституції України, оскільки, на його думку, суд не може діяти самостійно без взаємодії з іншими спеціалізованими державними інституціями. Тому правосуддя, як функція держави, здійснюється виключно судами, але забезпечується правильною роботою спеціальних правоохоронних органів [60].

Ряд науковців під поняттям правосуддя розуміє увесь комплекс судової діяльності. Процесуальні дії, які спрямовані на підготовку справи до розгляду,

а також дії, які не ведуть до вирішення справи по суті, в тому числі винесення ухвал про закриття справи, правосуддям вважати не можна. Винесення судового наказу у цивільному процесі не можна вважати правосуддям.

Огляд позицій науковців свідчить про доволі неоднозначне тлумачення категорії правосуддя. Сучасний інтерес до ролі та становища судів у суспільстві пояснюється зростянням їхнього впливу, а завданням науки є формування дієвої та гнучкої соціологічно-правової концепції здійснення правосуддя. При цьому варто зауважити, що судова влада буде повністю реалізовувати свої функції та призначення лише за умови, що вона матиме повноцінну можливість впливати на діяльність законодавчої та виконавчої гілок влади.

Історична ретроспектива діяльності судів свідчить про те, що початково їхнім основним завданням був розгляд спорів. Проте постійна динаміка суспільного розвитку та ускладнення правовідносин обумовили необхідність виділення різних видів відносин та категорій справ. З розвитком інституту судочинства стало актуальним питання співвідношення категорій “правосуддя”, “судочинство”, “справедливість”. І якщо судочинство ще не означає правосуддя, то правосуддя та справедливість є нероздільними категоріями. Як уже зазначалося, справедливість є суб’єктивною категорією, тому в даному випадку підтримуємо позицію І. Луцького, який виділив поняття правової справедливості, яка розглядається як реальна і належна міра суспільних відносин, яка реалізовується в юридичній процесуальній формі. Справедливість є проявом розумності суспільного життя, наскрізною соціальною чеснотою, важливим критерієм оцінки суспільства, держави та її інституцій [55, с.4-5]. Справедливість виступає кінцевою метою правосуддя та критерієм оцінки судочинства.

Як зазначає В. Сіренко, соціальна роль судової влади в демократичному суспільстві полягає в тому, щоб у різного роду юридичних конфліктах забезпечувати панування права, висловленого насамперед у Конституції та

інших законах, міжнародних договорах, і у прирівняних до закону підзаконних актах [79, с.5].

Онтологічний вимір судового процесу пов'язаний із конфліктом, який має соціальну природу. Такий конфлікт, набираючи юридичного оформлення, все ж не втрачає свого соціального характеру, тому юридичні факти, які розглядаються судом, мають подвійну природу: соціальну та правову. Така подвійна природа є характерною і для суб'єктів судових правовідносин, і являє собою комплекс характеристик процесуального та соціального характеру. Процесуальні характеристики відображають роль та правовий статус суб'єкта як учасника судових правовідносин. Соціальні характеристики відображають місце суб'єкта у суспільній системі. Процесуальна та соціальна природи суб'єкта тісно переплітаються і невід'ємні одна від іншої, а їхня взаємодія може стати причиною виникнення суперечностей як статусних, так і психологічних. Аби досягнути прийняття максимально справделивого рішення, такі суперечності необхідно враховувати та долати, що на практиці є доволі непросто, проте необхідно для ефективної діяльності суду.

Соціально-психологічний аспект завжди у тій чи іншій мірі впливає на судове рішення. Судовий процес передбачає наявність між його суб'єктами взаємодії, на яку неминуче впливають як соціальні, так і психологічні фактори. За умови ухвалення рішення судом присяжних, такі фактори проявляють себе у чистому вигляді. Але й на одноособове рішення судді впливає групове спілкування у процесі, особиста переконаність, соціальний статус інших учасників процесу. Оскільки суддя приймає рішення на основі внутрішнього переконання, американські соціологи права значну увагу приділяють питанням особистого складу суду присяжних, а також особистим та соціальним якостям судді. Дані аспекти вважаються ключовими при вирішенні справи.

Досліджуючи судову владу, неможливо оминути питання соціологічного тлумачення закону, під яким розуміють роз'яснення глибинної суті правових

норм, їх значення у системі соціальних зв'язків. С. Палешник виділяє наступні ознаки судового тлумачення норм права:

1. це завжди інтелектуально-вольова діяльність, що здійснюється судами під час розгляду певної судової справи;
2. оскільки будь-яке тлумачення норм права здійснюється певним суб'єктом, то другою особливістю судового тлумачення є те, що його суб'єктами можуть бути тільки судді, що входять до судової системи України;
3. воно здійснюється як безпосередньо під час розгляду справи по суті, так і може бути віддалено від нього в часі під час розгляду справи в касаційному порядку або під час пояснення норм права в постановах пленумів, або під час офіційного тлумачення в порядку конституційного провадження [67, с.34-35].

Виділяють нормативне та казуальне тлумачення. Під нормативним тлумаченням розуміють роз'яснення, що дається компетентним органом, яке є обов'язковим для всіх осіб та органів і розповсюджується на всі випадки, які передбачені правовою нормою, що тлумачиться. Даний вид тлумачення застосовується у випадках, коли норми права недосконалі за своєю формою, або коли слід вдосконалити або уточнити правозастосовчу практику.

Щодо казуального судового тлумачення, то його результати є обов'язковими лише для конкретного кола осіб та для конкретного спору. Основна відмінність казуального тлумачення від нормативного полягає в тому, що нормативне тлумачення поширюється на невизначене коло осіб та правовідносин, а казуальне – пов'язано лише із конкретним випадком (казусом). Під час вирішення інших справ казуальне тлумачення виступає прикладом, який допомагає розкрити значення юридичної норми, та не грає ролі загального категоричного роз'яснення.

Загалом, проблематика праворозуміння та судового тлумачення правових норм є досить багатогранною. Соціологічний підхід, соціологічний

погляд на закон характеризується тим, що соціолог якби наповнює загальні, певною мірою абстрактні, юридичні формули значеннями того, що відбувається у реальному житті, які нові тенденції, зрушення, процеси є визначальними у бутті суспільства [10, с.244].

Підбиваючи підсумки загальної характеристики соціології правосуддя як напряму в соціології права, перш за все слід відзначити, що недоцільно ототожнювати поняття “правосуддя” та “судочинство”. Правосуддя є більш широкою категорією, аніж судочиснтво, і включає останнє як форму діяльності суду. Водночас, судочинство не завжди можна вважати правосудним. У демократичних державах пріоритетне завдання судової влади – забезпечити панування права, а відтак – гарантувати правосуддя. На практиці це відбувається далеко не завжди, тому основне завдання соціологічних досліджень у даній сфері – виявити потенційні небезпеки, виробити практичні рекомендації для мінімізації та нейтралізації негативних факторів, які перешкоджають ефективному здійсненню правосуддя на засадах справедливості, гуманності, верховенства права та законоості.

Здійснення правосуддя нерозривно пов’язано із соціальними факторами. Так, першопричиною судового розгляду є наявність конфлікту, який завжди має соціальний характер. Суб’єкти судового процесу наділені не лише процесуальними, але і соціальними характеристиками та ознаками, а їх взаємодія відбувається на певній соціально-психологічній основі.

Роль та значення правосуддя у будь-якому суспільстві важко переоцінити, адже саме воно покликано забезпечувати, ґарантувати та охороняти права та свободи громадян, боротися зі злочинністю та правопорушеннями, а також виступає лакмусовим папірцем рівня розвитку правової системи, влади, рівня розвитку суспільства в цілому. Саме тому дослідження та аналіз діяльності суду виділяється у самостійний напрям у межах соціології права – соціологію правосуддя. Основне завдання досліджень у рамках цього напряму – надання суспільству та судам комплексу

інформації про існуючі проблеми у сфері правосуддя, стан судочинства, пошук шляхів вирішення існуючих проблем та попередження потенційних загроз.

Соціологія правосуддя – це комплекс теоретичних і емпіричних досліджень у межах соціології права, спрямованих на соціологічне забезпечення правозастосувальної діяльності судових органів. Даний напрям безпосередньо вивчає судове рішення і процес його прийняття.

Так зазначав Жан Карбоньє, один з найвідоміших французьких юристів XX століття, фахівець з цивільного права та професор приватного права. Жан Карбоньє виділяв низку об'єктів судової соціології. Зокрема, він зазначає: "У центрі судової соціології знаходиться судове рішення та процес його прийняття". Його колега, відомий соціолог Леон Мейхью конкретизує цю спрямованість інтересу судової соціології, вважаючи її завданням виявлення соціального впливу, соціального тиску, які постійно виявляються на посадових осіб, які реалізують правові дії та приймають правові рішення [15].

Об’єкт її вивчення – судді та адвокати, їх соціальні характеристики, погляди, ставлення до осіб, що потрапили у сферу правосуддя, а також громадська думка про суддів і адвокатів. Вона пов’язана із психологією малих груп (суд присяжних), індивідуальною психологією (за одноосібної ухвали судових рішень), межує із судовою психологією [74].

Якщо більш предметно визначити об'єкт судової соціології, можна виділити п'ять його напрямів.

1. Аналіз правосуддя, дотримання його головного принципу: рівності громадян перед законом.

2. Дослідження судових помилок. Тут "викривальна" функція судової соціології проявляється з найбільшою силою. Судова помилка - це неправильність у думках і діях правосуддя, неправильність у розумінні мотиву злочинного діяння, у його кваліфікації та винесенні вироку. У практиці

судочинства завжди є певний відсоток судових помилок. На думку західних соціологів, це кожний п'ятий випадок.

3. Соціологічне тлумачення законів - проблема правозастосування, конкретного надання допомоги суддям у розумінні глибинної суті правових норм. Жан Карбоньє говорив: "Суддя - не єдиний інтерпретатор закону… але лише суддя може надати тлумаченню обов'язкової сили"

4. Аналіз соціальних відносин у суспільстві через “призму” матеріалів кримінальних справ.

5. Аналіз стереотипу поведінки суддів. У цьому випадку судова соціологія неспроможна уникнути психології, а конкретно без психосоціологічного аналізу [16, с. 95].

Варто зазначити, що судова соціологія забезпечує соціологічну експертизу і соціологічне тлумачення закону.

Належну увагу судова соціологія приділяє вивченню ефективності правосуддя. Можна визначити три рівні вивчення ефективності правосуддя.

На першому рівні аналізуються взаємовідносини суду з учасниками процесу, вплив останніх на внутрішнє переконання суду, помилки при проведенні окремих процесуальних дій та їх вплив на вирішення справи, а також інші проблеми застосування судом норми права [15].

Другий рівень вивчення ефективності правосуддя характеризується соціологічним, психологічним, етичним підходами до вивчення особи суддів, а також вивчення об’єктивних умов, за яких проходить службова діяльність і взагалі все життя судді.

Третій рівень вивчення ефективності правосуддя полягає у виявленні залежностей між якістю судової діяльності та дією соціальноекономічних, політичних, ідеологічних, наукових гарантій загальних для всіх видів державної діяльності [15].

Водночас, можна виділити низку умов, які впливають на ефективність правосуддя. Перша умова – це загальна конценція правосуддя, яка визначає

його цілі та соціальні проблеми, які повинні бути задоволені в результаті досягненння цілей. Загальна концепція правосуддя визначає його зміст, співвідношення між оптимальністю та ефективністю правосуддя, гарантії ефектовиності, а також методи її дослідження.

Друга умова стосується розробки системи критеріїв та загальних показників правосуддя, а також окремих його стадій. Сепарація критеріїв орагнізації та якості судової діяльності, а також розробка системи критеріїв для порівняння діяльності в різних умовах і за різний період.

Третя умова стосується теоретичного дослідження системи гарантій ефективності правосуддя, а також виявлення системи зв'язків ієрархічного та координаційного характеру; розгляд цих чинників як складноорганізованої системи, у якій кожна ланка наділена певними функціями.

Четверта умова стосується визначення рівня ефективності правосуддя на основі аналізу статистичної інформації та даних соціологічних досліджень.

П'ята умова – це ідентифікація дисфункцій у системі гарантій правосуддя та наукова розробка системи заходів щодо підвищення ефективності [61, с.184].

Підбиваючи підсумки загальної характеристики соціології правосуддя як напряму в соціології права, перш за все слід відзначити, що недоцільно ототожнювати поняття "правосуддя" та "судочинство". Правосуддя є більш широкою категорією, аніж судочиснтво, і включає останнє як форму діяльності суду. Водночас, судочинство не завжди можна вважати правосудним. У демократичних державах пріоритетне завдання судової влади – забезпечити панування права, а відтак – гарантувати правосуддя. На практиці це відбувається далеко не завжди, тому основне завдання соціологічних досліджень у даній сфері – виявити потенційні небезпеки, виробити практичні рекомендації для мінімізації та нейтралізації негативних факторів, які перешкоджають ефективному здійсненню правосуддя на засадах справедливості, гуманності, верховенства права та законоості.

Здійснення правосуддя нерозривно пов'язано із соціальними факторами. Так, першопричиною судового розгляду є наявність конфлікту, який завжди має соціальний характер. Суб'єкти судового процесу наділені не лише процесуальними, але і соціальними характеристиками та ознаками, а їх взаємодія відбувається на певній соціально-психологічній основі.

Отже, соціологи вивчають поведінку людини та її функціонування в рамках різних соціальних функцій. У випадку судової соціології це прояв у прийнятті рішень, у самому судовому засіданні. Соціологія тісно пов'язана з психологією. Судова соціологія має повний об'єкт, предмет вивчення, вона поділяється на напрямки, зазначені вище.

3.2 Соціальна істинність у правосудді та шляхи її досконалізації

Одним із пріоритених завдань правової соціальної держави є забезпечення ефективності правосуддя, реалізація якого гарантуватиме ефективний захист прав та свобод людини та громадянина. В сучасних умовах в Україні на ефективність правосуддя, окрім особливостей положення воєнного стану, впливає ряд соціальних факторів, до яких слід віднести зниження рівня довіри суспільства до суду, корумпованість, а також цілий ряд політичних, економічних, суб'єктивних та соціальних реалій.

Для вирішення проблем діяльності судів в Україні та їх реогранізації відповідно до європейських та демократичних стандартів, у 2015 році запроваджено масштабну судову реформу. Основними нормативними актами для реалізації цілей реформи стали Закон України від 12.02.2015 року "Про забезпечення права на справедливий суд" [70], Закон України від 02.06.2016 року "Про судоустрій і статус суддів" [71], а також Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, схваленою Указом Президента України від 20.05.2015 року [83], Стратегією

розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затвердженою Указом Президента України від 11.06.2021 року [84].

Вищезазначені нормативно-правові акти покликані забезпечити потреби у висококваліфікованих кадрах, вдосконалити порядок роботи суду та процес відобру на посаду судді, оптимізувати засади діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів тощо. Проте поряд із нормативним забезпеченням реформи судоустрою не менш важливими є весь комплекс соціальних факторів, які впливають на роботу судів, оскільки судовий процес – це завжди соціальна взаємодія, відтак на його ефективність значною мірою впливають суспільні відносини. Відтак, забезпечення якісного та ефективного правосуддя є неможливим без врахування соціальних факторів, умов діяльності судових органів у конкретному суспільстві та оптимізації правового забезпечення діяльності суду відповідно до суспільних реалій тієї чи іншої держави.

Підвищення ефективності правосуддя є важливим напрямом функціонування судової влади, оскільки лише компетентний та ефективний суд може забезпечити повною мірою принцип верховентсва права, законності, гуманності, визнання людини найвищою цінністю тощо.

Вважаємо, що ключовим аспектом ефективності суду є високий рівень суспільної довіри та поваги до нього. На жаль, як свідчать результати досліджень Громадської організації “Інститут гуманітарних досліджень”, лише кожен шостий українець довіряє вітчизняним судам. Найбільший рівень довіри має Конституційний суд, якому довіряють трохи більше чверті українців. Так як він є тим рівнем судової вертикалі, до якого люди не мають широкого доступу, то можна припустити, що довіра до Конституційного Суду (також це стосується і Верховного Суду), формується на основі інформації зі ЗМІ. Цікавим є показники довіри до місцевих судів, які є найнижчими серед усіх судів і є практично ідентичними загальній довірі. Можна припустити, що

саме довіра до цих судів, з якими українці стикаються самі, або стикаються їхні родичі/знайомі, і формує загальне ставлення до судової системи [6, с.7].

Таким чином, можемо констатувати, що рівень довіри до суду в Україні є низьким. На даний показник впливає комплекс як організаційно-правових, так і соціальних аспектів, до яких можна віднести: реформу судової системи, діяльність судів, зв'язки із громадськістю, досвід суддів, певні стереотипи щодо діяльності судів. Тому, для підвищення ефективності судочинства необхідно не лише вдосконалювати нормативно-правове забезпечення, але й враховувати соціальні аспекти, настрої громадян, налагоджувати зворотній зв'язок із різними суспільними групами, забезпечувати максимальну гласність, прозорість, законність та справедливість, дебюрократизацію. Вдосконалення системи комунікації між судом та суспільством сприятиме не лише підвищенню правової культури, але й покращуватиме сприйняття громадянами судової влади. При цьому, комунікація повинна бути налагоджена таким чином, аби запобігати конфлікту інтересів, всебічно ознайомлювати із діяльністю судів, оптимізувати співробітництво із громадськими організаціями та навчальними закладами, спряти правовому вихованню та правовій прапаганді тощо. Відтак, формуваня прозорої, нейтральної, чіткої репутації судової гілки влади сприятиме підвищенню рівня довіри громадян до судів.

Довіра до суду нерозривно пов'язана із прозорістю судової системи. При цьому, не лише суддя повинен дотримуватися вимог прозорості та відкритості, але й притягнення до дисциплінарної відповідальності також повинно бути прозорим та відкритим, з повноцінним дотримання вищезазначених вимог не лише щодо засобів покараня, але й стосовно захисту судді від неправомірних звинувачень, тиску тощо.

Система вимог щодо прозорості та незалежності суддів посилює значеня Кодексу суддівської етики [40]. Даний кодекс формує принципи етики, професійності, порядності, високої моральності, доброчесності тощо.

Дотримання даних принципів сприятиме підвищенню довіри до суду, а відповідно, й ефективність правосуддя загалом.

На сьогоднішній день важливим напрямом підвищення ефективності правосуддя є приведення діяльності судів відповідно до світових та європейських стандартів, зокрема, розробка стратегії подальшого вдосконаленя судової системи. Повноцінний захист прав громадян та зростання довіри до суду можливе шляхом вдосконалення стандартів роботи судів відповідно до досвіду передових країн.

Суспільство довірятиме суду тоді, коли його авторитет буде безумовним та високим. Саме тому одним із пріоритетних завдань судової гілки влади є здобуття довіри громадя, підвищення соціального статусу. Можемо констатувати, що весь спектр харакетристик судової влади відображають стан соціальної системи в цілому. Проте було би помилкою вважати, що в кризові періоди оправдовується безвідповідальість чи бездіяльність цієї іституції. Навпаки, складний економічний, політичний, соціальний стан вимагають від суддів особливого професіоналізму та підвищенного рівня відповідальності за прийняті рішення.

Для визначення рівня довіри до суду доцільно проводити соціологічні опитування різних категорій громадян: учасників судового процесу; прокурорів та адвокатів; судддів та працівників апарату суду; простих громадян. Для досягнення високого рівня довіри до суду у суспільстві, необхідно прагнути зміцнити довіру усіх вищезазначених категорій громадян.

Важливою соціальною вимогою до діяльності судів є вимога високої моральності та верховенства етичних норм. Рівень суспільних вимог і очікувань від діяльності судів у здійсненні ними правосуддя незрівняно вищий, аніж від роботи будь-якого державного органу [23, с.12]. Відтак, до діяльності судів висуваються високі вимоги моральності, в системі яких особливе місце займають гуманістичні начала. Філософська категорія гуманізму нерозривно пов’язана з поняттм справедливості правосуддя, яка покликана забезпечувати

повноцінний захист прав і свобод людини і громадянина та реалізовувати конституційний принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю.

Загалом, дотримання принципу гуманізму є критерієм справедливості суду, адже даний принцип стосується забезпечення та визнання цінності людини, її прав та свобод. Відтак, ефективне правосуддя повинно фукціонувати задля людини, як першооснови суспільства та найвищої соціальної цінності, та визачати вектор своєї діяльості відповідно до вимог норм права та моралі, які формуються еволюційно разом із розвитком суспільства. Це дає всі підстави стверджувати, що влада будь-якого рівня, яка нехтує правами і свободами людини, діє аморально, поступово втрачає свою легітимність разом з актами, які вона приймає [19, с.24; 37, с.244].

Особливістю гуманізму є те, що даний принцип не виконує конкретної регулюючої фукції, а лише проголошує необхідість дотримання певних соціально-філософських засад, загальноприйнятих у сучасних демократичних суспільствах. Це своєрідна ідеологія взаємодії та взаємовідносин між суспільством та державою, а також фізичними особами, яка впливає на діяльність владних інституцій, зокрема на правотворення та правозастосування.

Як справедливо зазначає В. Гончаренко, в даному аспекті на цілковиту увагу заслуговує спроба застосування як критерію визначення доступності й ефективності правосуддя категорії моралі, яка являє собою систему норм та ціннісних уявлень, що визначають і регулюють поведінку людини. На відміну від простого звичаю або традиції, моральні норми одержують обґрунтування у вигляді ідеалів добра і зла, належного, справедливого тощо, причому на відміну від права, виконання вимог моралі санкціонується лише формами духовного впливу (схвалення або осуду) [18, с.122].

Для моральності основною проблематикою є вирішення на основі справедливості антагонізму добра і зла, саме тому ефективне правосуддя як на практиці, так і в наукових дослідженнях нерозривно пов’язане зі

справедливістю як категорією соціально-політичної та морально-правової свідомості. Це поняття належного, до структури якого виходить врахування відповідності між різними соціальними групами, окремими індивідами та їх правовим статусом, правами та обов'язками та їхніми діяннями та винагородою або покаранням за них. Справедливість є похідною від моралі і виступає оціночним та соціальним критерієм права, а у царині ефективності правосуддя є етико-правовою категорією, яка підкреслює особливий моральний сенс здійснення судочинства, а відтак сприяє підвищенню його ефективності. Саме тому доцільно імпелентувати у законодавство систему норм, які стосуються справедливого правосуддя, на законодавчому рівні закріпити дане поняття, визначити механізми його реалізації на практиці на усіх стадіях судочинства і при розгляді різних категорій справ. Це можна здійснити лише спираючись на природні права людини і прийняті в усьому світі критерії справедливості, що, з одного боку, зміцнить правову основу законодавства, а з другого – принцип верховенства права з декларації перетвориться на інструмент прямої дії з прозорими й прийнятними для суспільства справедливими результатами вирішення спірних питань [18, с.34].

Важливим елементом ефективності правосуддя є дотримання принципу змагальності. В даному аспекті змагальність слід розглядати не як просту суперечку двох сторін в судовому процесі, яка спрямована на задоволення суб'єктивних інтересів. Змагальність, це, насамперед, діалектична боротьба протилежностей, яка веде до пізнаня об'єктивної дійсності, відновлення справедливості та встановлення істини, до пізнання реального світу. Змагальність закладає основи суддівського правопізнаня, а не лише розгляду справи по суті. Якщо ж додати до змагальності принцип диспозитивності, можливість сторін збирати докази та відомості про певні факти, а також подавати їх на розгляд суду та відстоювати доказову цінність, то в результаті матимемо ефективний, високоморальний змагальний процес, в якому

досягається об’єктивна істина, мінімізуються судові помилки та відновлюється справедливість.

Особливим проявом гуманності, верховества права та моральності зі сторони держави є законодавче забезпечення принципу презумпції невинуватості, який є гарантією захисту особи від свавілля. Даний принцип знаходить свій прояв у кримінальному судочинстві та полягає в тому, що особа може бути названа злочинцем, тобто визаною винуватою в діянні лише на підставі обвинувального вироку суду, що набрав законної сили. Це один із наріжних принципів кримінального процесу, надзвичайно важливий у механізмі захисту прав людини і громадянина. Даний принцип гарантує повне, об’єктивне та всебічне вивчення обставин справи, унеможливлює постанову недосконалих обвинувальних вироків, винесених на основі неповних, однобічних, недосконалих чи сумівних доказів та є одим із критеріїв не лише ефективного, але й справедливого правосуддя.

Розробка концепції ефективності правосуддя повинна включати в себе, перш за все, чітке визначеня його цілей. Основною ціллю правосуддя, відповідно до Конституції України, є діяльність щодо розгляду та вирішення справ. Відповідно до ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України, завданням цивільного судочиства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [91]. Стосово цілей правосуддя у кримінальному судочистві, то ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України вказує на те, що завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в

міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [52]. Завданням господарського судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави [20]. Завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [39]. Таким чином, осовною метою усіх видів судочинства є захист прав та інтересів, справедливе вирішення спорів, відновлення порушених та охоронюваних законом прав. Здійснюючи свої функції, реалізовуючи мету та призначення, суд повиен відповідально підходити до вирішення справ по суті, аби найбільш розсудливо вирішити кокретну справу в соціальному відношені.

Слід також звернути увагу на таку соціальну ціль правосуддя, як втсановлення істини у справі. У теорії кримінального процесу виділяють концепцію формальної, або процесуальної істини, концепцію об'єктивної істини та концепцію конфіденційної істини. В цивільному процесі істина встановлена, якщо доказана. Істина в судовому процесі – це перш за все проблема судових доказів і правил доказування. Загальне цивільно-процесуальне правило розподілу між сторонами обов'язку доказування полягає в тому, що позивач повинен довести свої позовні вимоги, а відповідач, що заперечує проти його вимог, зобов'язаний довести свої заперечення [80].

Отже, забезпечення ефективності правосуддя та повнота його соціальної орієнтації є одним із ключових завдань правової соціальної держави, від

реалізації якого безпосередньо залежить рівень захисту прав і свобод людини і громадянина. В сучасній українській державі на ефективність правосуддя впливає цілий спектр соціальних, політичних, економічним факторів, а також режим воєнного стану. Окрім вдосконалення правового забезпечення діяльності судів, для підвищення ефективності правосуддя важливу роль відіграють соціальні чинники, саме томі діяльність судової влади необхідно коректувати з огляду на особливості суспільних запитів до суду.

Одним із ключових індикаторів ефективності правосуддя є рівень суспільної довіри до суду, для підвищення якого необхідно, окрім безумовного дотримання принципів справедливості, законності, верховенства права, налагоджувати зв'язки із громадськістю, забезпечувати максимальну прозорість діяльності судів та їх посадових осіб, гласність, дебюрократизацію, уникнення конфлікту інтересів.

Важливим аспектом в сучасних реаліях прагнення до євроінтеграції є приведення системи правосуддя відповідно до передових європейських та світових стандартів, вдосконалення діяльності судової влади відповідно до прогресивного світового досвіду. Відтак, формування високоавторитетного, високоморального суду, який діє на принципах гуманізму та венрховенства права, забезпечить довіру громадян та зміцнить соціальний статус судової гілки влади загалом.

Необхідно також акцентувати увагу на дотриманні принципів змагальності та презумпції невинуватості, забезпечення яких є безумовними складовими ефективного правосуддя відповідно до його основних цілей та призначення, якими виступають встановлення істини у справі та захист прав та свобод.

3.3 Аксіоматичний смисл соціальної взаємодії суб'єктів права

Актуальність дослідження соціальної взаємодії в судовому процесі пов'язана із процесами побудови громадянського суспільства та правової держави, в яких право та закон виступають основними регуляторами суспільних відносин, і водночас повинні відповідати соціальним реаліям та запитам населення.

Як одна із гілок влади, судова влада виникла разом із утворенням перших людських спільнот. Будь-які соціальні явища, у тому числі влада, не існують поза суспільством, оскільки є його продуктами, і поєднують в собі як суспільне, так й індивідуальне, оскільки проходять через свідомість індивідів. Відтак, судовий процес являє собою суспільну взаємодію, в якій поєднані два начала: юридичне та соціальне.

Суспільна діяльність суду, як особливого соціального інституту, насамперед полягає в його основному призначенні, а саме – захисті прав та інтересів осіб, а також правовому регулюванні суспільних відносин через неухильне дотримання законності. Обов'язковість судових рішень та дотримання законності – це ті базові засади, які формують інститут правосуддя, як нічим не замінювану інстанцію.

Взаємодія учасників судочинства завжди є соціальною за своїм характером, оскільки відображає зв'язки між індивідами та їх групами. Кожна зі сторін має свої цілі на інтереси, які протистоять одні одним, а відтак – існує варіативність можливих судових рішень, основними засадами прийняття яких повинні бути законність, справедливість та верховенсиво права.

Для соціальної взаємодії учасників судочинства характерна ієрархічність та доволі складна структура, оскільки різняться мотиви та цілі учасників, які базуються на суб'єктивних інтересах та потребах. Соціальна взаємодія суб'єктів правовідносин виникає в процесі життєдіяльності, де кожен учасник має власну позицію, яка доволі часто суперечить позиції інших суб'єктів.

Сутність соціальної взаємодії полягає в тому, що лише у взаємодії з іншими людина може задовольнити переважну більшість своїх потреб, інтересів, цінностей, сама по собі взаємодія теж є основною життєвою потребою людини [90, с.9]. Відповідно, завданням суду є встановлення істини та відновлення справедливості, і дані процеси під час відправлення правосуддя також носять соціальний характер, оскільки правові норми не діють самі по собі, для їх реалізації необхідні певні правові процедури, серед яких відправлення правосуддя займає одне з чільних місць.

Судова влада реалізує свої функції через здійснення правосуддя. Під правосуддям прийнято розуміти самостійний вид діяльності незалежного органу держави, суду, в закріплених законом процесуальних формах, щодо розгляду та вирішення справ про відновлення порушених прав та інтересів та, за необхідності, застосування санкцій до особи, визнаної в установленому порядку винуватою; про відсутність правопорушення; про наявність юридично значущих фактів. Суддя приймає рішення відповідно до закону та на основі свого внутрішнього переконання та правосвідомості, ухвалюючи рішення від імені держави. Обов'язковість судових рішень забезпечується можливістю застосувати силу державного примусу.

Відправлення правосуддя є врегульованою нормами права соціальною взаємодією учасників процесу, а також суспільства та судової системи, з додержанням вимоги щодо абсолютності пріоритету прав людини. Як зазначає проф. Н. Осипова, судовий процес, як соціальна взаємодія, має ряд специфічних аспектів. По-перше, причиною та основою судового процесу є соціальний конфлікт, оформлений юридично. Попри юридичний статус конфлікту, він не втрачає своїх соціальних характеристик та природи. Відтак, усі юридичні факти, які розглядає суд, мають подвійну природу – як певний аспект соціального конфлікту, і як явище, оцінюване правом. По-друге, суб'єкти судових правовідносин також характеризуються подвійною природою, в якій поєднано соціальне та процесуальне начала. Процесуальні

характеристики відображають їхню роль у судовому процесі а соціальні – в суспільній системі. Саме взаємодія соціальних та процесуальних характеристик стає основою суперечностей, в тім числі психологічних та статусних. Завданням суду є винесення справедливого рішення, на основі врахування суперечностей, та їх подолання. По-третє, між суб'єктами судового процесу відбувається соціально-психологічна взаємодія. У чистому вигляді соціально-психологічні закономірності працюють у випадку прийняття колегіального рішення, наприклад, судом присяжних. Окрім того, суддя завжди діє на основі власного внутрішнього переконання. Соціальні фактори неминуче впливають як на прийняття колегіального рішення, так і на індивідуальну переконаність судді. Аби було прийнято макисмально справедливе та правове рішення, такі фактори не можна відкидати. Американські соціологи приділяють даній проблематиці особливу увагу, вважаючи ключовими питаннями наступні: які соціальні характеристики має суддя, хто входить до числа присяжних і як їх склад може відбитися на прийнятті рішення.

По-четверте, в судовому процесі завжди наявні й процесуальні конфлікти, які мають соціальну природу. До таких належать, наприклад такі: питання, чому слідчий наполегливо добивається свідчень; чому сторона не з'явилася в судове засідання; які причини неправдивих свідчень тощо. Дані питання соціальні по своїй природі, Для успішного вирішення справи суддя повинен розуміти соціальний підтекст схожих проблем, відтак ефективно керувати соціальною взаємодією в судовому процесі під час розгляду справи по суті. В протилежному випадку, можливий негативний вплив на прийняте судове рішення та загалом правовий характер протікання судового процесу.

Ще одним аспектом соціальної взаємодії у судовому процесі є презумпція знання права усіма учасниками. Фактично, рівень таких знань дуже різний, а інколи навіть відсутній, тому необхідно долати таку нерівність шляхом призначення захисників, представників, експертів тощо. Без

подолання такого роду нерівності істине правосуддя взагалі не можливе, тому важдивою передумовою оптимальності соціальної та процесуальної взаємодії учасників судового процесу є комплекс заходів, спрямованих на зменшення нерівності, пов'язаної із знанням законодавства.

Суд постійно взаємодіє із суспільством, така взаємодія є формою спілкування із зовнішнім середовищем. На судові рішення завжди впливає громадська думка, традиції, конкретні настрої в суспільстві та реальна ситуація його розвитку, вектор провадження державної політики та стан державної влади тощо. Вплив усього комплексу соціальних факторів неминуче впливає як на особу судді, так і на судовий процес загалом. Проте існує імперативна вимога – ніякі зовнішні фактори не повинні впливати на справедливе та правове рішення суду.

Ще однією важливою формою соціальної взаємодії є взаємний вплив суддів, що найбільш яскраво проявляється у судовому прецеденті. У тій чи іншій формі судовий прецедент існує завжди, а в країнах англо-саксонської системи права займає чільне місце і є основним джерелом права [81, с.155-157].

Варто зауважити, що судовий процес неминуче є певною формою соціальної взаємодії. Відтак, судове рішення не лише повинно відповідати букві та духу закону, але й внутрішньо сприйматися учасниками процесу та відповідати суспільним реаліям.

Розвиток системи правосуддя завжди пов'язаний із конкретно-історичними умовами, до яких слід віднести актуальні в певний історичний період цінності, розвиток культури, стан системи соціальних відносин, менталітет, ідеологічні установки. Моделі судової влади в кожній державі формуються еволюційно, знаходять своє пояснення в онтології конкретного суспільства та обгрунтовуються не лише в теоретико-правових працях, але й у філософських концепціях. Судова влада – це не тільки соціальне явище, а й

етнокультурна традиція уявлень в суспільстві про суд і владу суду, існуюча в їх ментальному світі у формі певних образів, якими переймаються люди [88].

Взаємодія учасників судового процесу супроводжується перманентною модернізацією культури, її інформатизацією, розширенням сфери владних відносин, посиленням політичних, гносеологічних, етичних аспектів судової діяльності. Метою судової діяльності є захист прав та інтересів осіб, вирішеня соціальних конфліктів, охорона конституційного ладу. Судова діяльність передбачає поділ функцій між її суб'єктами, та заснована на спілкуванні.

Судово-владні відносини становлять основу взаємодії судової системи. Законом встановлено їх зміст, особливість і порядок проведення судочинства. Зміст судово-владних відносин визначається верховенством права і закону, а в його основі лежить діяльність щодо вирішення соціальних конфліктів на основі норм права, які обумовлені комплексом політичних, економічних, культурних, соціальних, духовних аспектів розвитку суспільства [88]. Соціальна взаємодія в судовому процесі визначається суб'єктивно-об'єктивним характером. Об'єктивний аспект проявляється в тому, що вся система взаємозв'язків суб'єктів процесу об'єктовно врегульована позитивно-правовими нормами на засадах верховенства права, визначення владних повноважень та характеризується наявністю монополізму на здійснення такого роду діяльності. Суб'єктивний характер визначає особистісні якості учасників судочинства, впливає на характер виконання суддею та інших уповноважених учасників своїх владних повноважень, а також визначає суб'єктивні якості сторін. Відтак, під соціальною взаємодією слід розуміти таку форму спілкування чи соціальної комунікації, під час якої соціальні об'єкти безпосередньо або опосередковано впливають один на одного, і пов'язані між собою складною системою соціальних відносин. Соціальна соціологія для позначення даного поняття використовує термін "інтеракція", тобто це така взаємодія, яка відбувається між індивідами у процесі спілкування та спільної діяльності. Інтеракцію характеризують наступні ознаки: ситуативність,

предметність, рефлексивна багатозначність. Ситуативність означає певні умови, в яких відбувається взаємодія. Під предметністю розуміють мету, на яку сторони спрямовують свої зусилля. Рефлексивна багатозначність – це позначення здатності взаємодії бути виявом особистих намірів індивіда та тих намірів, які мають колективний характер.

Оскільки здійснення правосуддя має соціальний аспект, то доцільно звернути увагу на судові промилки та їх суспільні корені. Судова помилка – це, насамперед, невідповідна меті та завданням правосуддя діяльність судді або наслідки такої діяльності [62, с.175]. Тобто, судова помилка пов'язана із невиконанням загальних завдань судочинства, що є оціночним критерієм діяльності суду, і проявляється у хибності прийнятих судових рішень, та стосується кваліфікації діяння, розуміння його мотивів та ухваленні відповідного рішення. Варто виділити наступні, найбільш часті причини судових помилок: недостатність юридичних знань судді, суперечливість та неясність законодавства, опір зацікавлених осіб, відсутність всебічної юридичної практики, недоліки в підготовці кадрів, несприятливі умови діяльності, завантаженість суддів, складність процесуального законодавства, несумлінне ставлення судді до своїх обов'язків, неповнота та однобічність дроказів, недостатня спеціалізація у роботі. Суб'єктами вчинення судових помилок є судді. Помилятися можуть й інші учасники процесу, проте їхні помилки мають іншу правову характеристику, інші наслідки, і не іменуються судовими. Усунення судової помилки відбувається засобами процесуально-правового захисту.

Суддя вирішує справу на основі внутрішнього переконання, тобто рішення, прийняти в межах свободи розсуду судді, не може вважатися таким, що прийняте із порушенням. Водночас, якщо суддя вийшов за межі наданої йому свободи розсуду, то вищі судові інстанції можуть скасувати таке рішення в поряду здійснюваного ними контролю. Варто зауважити, що судові помилки дуже часто носять об'єктивний характер, і жодна правова система не

може виключити їх можливість. Тому пріоритетним завданням є створення таких умов діяльності суду, які б мінімізували вплив негативних факторів на здійснення правосуддя, і забезпечили можливість виправлення помилок, які вже допущені [63, с.33].

Отже, процес здійснення правосуддя поєднує два начала: юридичне та соціальне. Юридичний характер правосуддя полягає в тому, що основною метою даного виду владної діяльності є встановлення істини у справі та відновлення справедливості, а також захист прав та інтересів осіб. Соціальний аспект пов'язаний із комплексом суспільних факторів, які впливають на судочинство загалом. Взаємодія учасників судового процесу зажди має соціальний характер, для неї притаманна їєрархічність та доволі складна структура. Відправлення правосуддя є врегульованою нормами права соціальною взаємодією учасників процесу, а також суспільства та судової системи, з додержанням вимоги щодо абсолютності пріоритету прав людини. Судове рішення не лише повинно відповідати букві та духу закону, але й внутрішньо сприйматися учасниками процесу та відповідати суспільним реаліям.

Основу взаємодії судової системи становлять судово-владні відносини, які мають об'єктивно-суб'єктивний характер. Оскільки правосуддя має соціальий аспект, то і судові помилки також вчиняються під впливом соціальних факторів. Тому видається необхідним створення таких умов діяльності суду, які б мінімізували негативний вплив зовнішніх факторів на правосуддя, вчинення судових помилок, і створення дієвого механізму виправлення помилок, які вже допущені.

3.4 Суддівське правопізнання та деякі проблеми функціонування правосуддя в Україні

Розуміння сутності права або правопізнання є початковою, вихідною категорією юриспруденції. В межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело проблемності юридичної науки. Тому засобом забезпечення розвитку правознавства є вирішення проблеми правопізнання.

Онтологічною передумовою буття права є наявність протиріччя у формі правового конфлікту, спору чи колізії. Типовою є ситуація, коли осмислення об'єктивної потреби конструювання правової реальності через вирішення конфліктної ситуації чи не найчастіше складається у судовому процесі [24, с.257]. Передумовою судового процесу зажди виступає конфлікт, вругулювання якого є основним завданням судді. При цьому конфлікт повинен бути не просто типово залагоджений, а вирішений у відповідності із основними правовими прицнипами на засадах справедливості, гуманності, рівності та верховенства права. Відтак базовою константою суддівського пізнання повинна виступати, насамперед, справедливість, яка базується на засадах правозахисної ефективності.

Суддівська пізнавальна діяльність, яка поєднує в собі соціально спричинені й суб'єктивно-особистісні, раціонально-логічні, проективно-рефлексивні начала, зумовлює необхідність високого рівня особистісної зрілості і ставить певні вимоги до розвитку в судді як спеціаліста професійно значимих і морально-етичних якостей. Водночас актуалізується важлива площина проблеми – суддівську правопізнавальну першоджерельність слід шукати не тільки у сфері об'єктивної формалізації, скільки у самому судді, його мисленні, моральних принципах, бажанні досягти справедливості [1, с.557].

Суддівське правопізнання поєднує в собі ряд компонентів, серед яких провідне місце займають суб'єктивні, особистісні, логічні, раціональні,

рефлексивні фактори. Даний процес вимагає високого рівня особистісної зрілості, інтелектуальних здібностей, морально-етичних якостей.

Правопізнання судді пов'язане із мисленнєвими та аргументаційними процесами аналізу наявної інформації про обставини справи, про порядок відновлення справедливості та рівноваги.

Метою суддівсьої правопізнавальної діяльності є відновлення справедливості. Загалом, ідея права містить ідеологічний характер, вона формує ставлення до світу, суспільства, і відображає ставлення до природи людини. У філософії права виокремлюють формальну та реальну справедливість. Формальна справедливість пов'язана із владними велiннями. Проте така справедливість не завжди є реальною як з огляду на форму держави, так і в контексті вирішення конкретного правового конфлікту. Тобто рішення, прийняте відповідно до вимог формальної справедливості може бути несправедливим з точки зору загальноприйнятих цінностей, моралі, етики, тобто тих категорій, які виступають критеріями реальної справедливості.

Таким чином метою суддівської правопізнавальної діяльності є винесення кінцевого рішення відповідно до вимог формальної справедливості, проте із врахуванням реальної справедливості. Справедливість є, перш за все, морально-етичною цінністю, тому орієнтація на формальну справедливість не повинна суперечити моральним та етичним нормам. В усіх правових системах завжди відчувалась потреба коректувати закон. Таке коректування зазвичай виражається в наділенні суддів дискреційними повноваженнями в особливо складних випадках на свій розсуд тлумачити закони не строго відповідно до його букви, а виходячи з права справедливості, контролюючи і обмежуючи буквальне застосування закону [75, с.45].

Роблячи суддівське пізнання онтологічно довершеним, справедливість у цьому процесі виконує наступні функції: критичну (викриває недоліки чинного позитивного права), конструктивну (пропонує шляхи виправлення цих недоліків), дискурсивну (зумовлює напрямок правового дискурсу, в межах

якого здійснюється суддівське правопізнання) [24, с.257].

Для визнання суддівського процесу справедливим необхідною умовою є дотримання певних принципів, до яких слід віднести неупередженість судді, рівність усіх учасників перед законом, публічність.

Для повноти аналізу процесу суддівського правопізнання необхідно також враховувати психологічні та соціальні фактори. Для психологічної сторони правопізнавального процесу зажди характерна певна суб'єктивна інтерпретація фактів. Правосвідомість формує певне емоційне уявлення про право, його сутність та ціннісні орієнтації. Оскільки суддя вирішує справу по суті на основі внутрішніх переконань, то на прийняте рішення впливають інтелектуально-емоційні переживання конкретного судді, який здійснює судочинство.

Правові норми є складовою системи соціальних норм, і споріднені з ними, тому на процес суддівського правопізнання чинить вплив увесь спектр соціальних чинників, зокрема, політичних, суспільних, економічних, ментальних, ідеологічних, етичних, культурних тощо. Взаємодія між учасниками судового процесу завжди відбувається на певній соціально-психологічній основі, даний аспект завжди присутній, і його необхідно враховувати для аналізу процесу суддівського правопізнання та прийняття рішення у справі.

Таким чином, соціальні та психологічні фактори посідають особливе місце у пізнання права суддею. Психологічний і соціальний фактори правогенезу поєднані в концептах: імперативно-атрибутивної структури права, суспільних функціях права і юриспруденції, інтуїтивного права, об'єктивного і суб'єктивного права, права «суспільного служіння» і «індивідуальної свободи», нормативних фактів, закону розвитку права, емоційної соціології, «живого права», «свободного суддівського пошуку права», соціального права і синтетичного трансперсоналізму, правового реалізму, чуттєвих, ідеаціональних і ідеалістичних системах етики і права [75, с.123].

Аналізуючи вищесказане, можемо констатувати те, що онтологічною метою суддівського правопізнання є відновлення рівноваги та справедливості у процесі вирішення правових конфліктів. Виняткове місце у цьому процесі відіграє правосвідомість, яка реалізується у формі втілення ідей справедливості у життя, а також весь спектр психологічних та соціальних факторів, які чинять вплив на особу судді.

Конституцією України та чинними актами кодифікованого законодавства передбачається право громадян на звернення до органів судової влади за захистом своїх порушених та інтересів, а відмова від такого права є недійсною. Однак, беручи до уваги сучасний етап розвитку суспільства та реалії функціонування судової системи України в умова проведення судової реформи, об'єктивно вбачаються певні проблематичні аспекти, що виникають у процесі здійснення судочинства. Зокрема, можна виділити два таких моменти: перший – це ставлення громадян до органів судової влади, яке, у більшості випадків, проявляється у недовірі до суду; другий – викликаний впровадженням у дійсність самої судової реформи.

Із прийняттям нової редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у структуру судової гілки влади було внесено чимало змін, які торкнулися як окремих, навіть загальних, положень, так і організаційних основ судоустрою. Зокрема, у новій редакції Закону вже відсутні положення про ланку вищих спеціалізованих судів, як такі, що діяли як суди касаційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ.

Станом на сьогодні судова реформа на практиці лише впроваджується у реальність і поки що торкнулася не усіх судових інстанцій. Зокрема, впровадження змін розпочато за принципом спадання, із найвищої інстанції – Верховного Суду до місцевих загальних судів, однак останні ще не зазнали реформації. Постає питання – чи заплановані зміни дійсно зможуть покращити якість здійснення правосуддя в Україні?

Проаналізувавши сучасний стан суспільної думки щодо виконання обов'язків судовою гілкою влади, очевидним стає той факт, що у більшості громадян виникає проблема довіри до судових органів, адже вони переконані, що, звернувшись до суду, у них немає однозначних гарантій вирішити спір саме у такий спосіб, як кожен собі ідеалізує в уяві. Частина населення дотримується думки, що судовий процес річ динамічна та змінна, що викликано корупцією, яка зараз функціонує чи не у всіх сферах суспільного життя.

Опитування, що проводилися в західноєвропейських країнах, засвідчили, що суспільна оцінка ефективності судів має тісний зв'язок з рівнем довіри до них громадян. У таких країнах, як Данія, Фінляндія та Австрія майже половина населення вважає суди достатньо ефективними, і майже стільки ж, якщо не більше, людей довіряють судам. У Бельгії, де в ефективності судів впевнені 17 відсотків респондентів, їм довіряють лише 22 відсотки. За експертними оцінками Україна належить до країн з дуже низьким рівнем соціальної довіри до суду, причиною чого є нездатність судової системи своєчасно дати задовільну відповідь на вимогу громадянина про правовий захист. Високий рівень корупції за умови низького рівня правової захищеності громадян є негативним фактором, що позначається на загальному рівні правової культури, оскільки довіра до суду лежить в основі формування поваги до закону як одного з головних пунктів соціальної угоди і свідчить про те, що судова влада з точки зору громадян не є легітимною.Саме через це довіра до суду має не лише політико-правове, а більш глибоке − культурне значення [58, с. 26].

Станом на сьогодні утворені два вищі спеціалізовані суди, які діють як суди першої та апеляційної інстанції, однак – з розгляду окремих категорій справ. Такими судами є: Вищий суд з питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд [71].

Перехід до трирівневої судової системи фахівці пояснюють тим, що це

давня рекомендація Венеціанської комісії і пов'язана вона з тим, що чотирирівнева система, яка існує в Україні зараз, забирає значно більше часу для остаточного вирішення тієї чи іншої справи. Між цими інстанціями справи можуть гуляти багато років. Відповідно, це порушує розумні терміни розгляду проваджень, а також це доволі дорого як для самої особи, яка судиться, так і для держави, яка змушена утримувати ці чотири рівні судів. Тому такі зміни мають сприяти прискоренню розгляду справ й економії державних ресурсів [94, С. 98].

Принциповим нововведенням є зміна порядку призначення і переведення суддів, тоді як раніше суддів призначав на посаду спочатку на п'ять років Президент, а потім обирала безстроково Верховна Рада України, реформою передбачено призначення суддів одразу безстроково. При цьому Президент України тільки призначатиме на посаду і не матиме жодного стосунку до подальшої кар'єри судді – так само, як і парламент. Судді призначатимуться виключно за результатами публічного конкурсу та кваліфікаційного оцінювання. За задумом авторів реформи, це дозволить служителям Феміди не потрапляти в залежність від політичних органів [94, С. 99].

Не можна однозначно стверджувати, що судова влада в Україні функціонує лише у спосіб, вигідний для когось в кожному окремо взятому випадку. Безумовно, ми погоджуємося із позиціями авторів різноманітних наукових статей, особливо в частині, яка стосується наявності чималої кількості негативних факторів впливу на здійснення правосуддя, проте ми не вважаємо правильним факт дослідження питання ефективності правосуддя виключно з позиції громадян, які звернулися до суду за захистом свого порушеного права. Тому для судової соціології доцільним було б також доводити до відома громадян те, як виглядає судовий процес зсередини, адже правосуддя – це не лише судові засідання за участю сторін. Це кропіткий та складний механізм, функціонування якого реалізується завдяки зусиллям

працівників апарату суду. Не слід забувати, що суд лише приймає рішення, а його безпосереднє виконання покладається на органи державної виконавчої служби та у визначених Законом України «Про виконавче провадження» випадках – на приватних виконавців.

Велика завантаженість не може слугувати позитивним показником, оскільки впливає на своєчасність розгляду справ та прийняття об'єктивних рішень. До того ж, якщо апелювати до того факту, що на одного суддю припадає, в середньому, один помічник та один секретар судового засідання, то за наявності великої кількості справ у провадженні не постає можливим абсолютне та бездоганне виконання роботи, адже банально може не вистачати тих часових рамок, які встановлюються процесуальним законодавством, та відповідної уваги, щоб не залишити жодного документу не переглянутим.

СПИСОК ВИКОРСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми філософії права: посібник. Балинська О.М., Токарська А.С., Ященко В.А. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с.

2. Артикуца Н. Якість закону як соціальні цінність. *Людина і закон: публічно-правовий вимір*: Зб. наук. праць: (Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «VII Прибузькі юридичні читання», Миколаїв, 25-26 листопада 2011 року). Південний регіональний центр Національної академії правових наук України; Миколаївський комплекс Національного університету «Одеська юридична академія», Європейська організація публічного права. С. 28-30.

3. Балинська О. М. Основи соціології права: навч. посіб. Л. : ЛДУВС, 2013. 411 с.

4. Бандурка О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): автореф. дис. … док. філ. наук: 12.00.12. К., 2003. 38 с.

5. Баран А.В. Межі буття і дії позитивного права: теоретико-правовий аспект: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2018. 202 с.

6. Барометр довіри до суду. (звіт за результатами 1ї фази онлайн-опитування за методом CAWI/ Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою відкритого суспільства для Європи (OSIFE) за фінансової підтримки Посольства Швеції в Україні, та сприяння програми USAID «Нове правосуддя»; Громадська організація «Інститут прикладних гуманітарних досліджень». Харків, 2020. 13 с.

7. Бігун В. Філософсько-правове осмислення правосуддя (щодо розмежування понять “судочинство” і “правосуддя”). *Вісник Львівського університету.* Серія юрид. 2009. Вип.48. С.21-27.

8. Варій М. Й. Психологія: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 288 с.

9. Вербець В. В. Методологія та методика соціологічних досліджень.

Рівне–Острог. РДГУ: Інститут соціальних досліджень, 2006. 167 с.

10. Воднік В.Д. Соціологічні аспекти дослідження судової діяльності в умовах судової реформи в Україні. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. №6. С.237-246.

11. Волинка К. Г. Теорія держави і права. Київ : МАУП, 2003. 240 с.

12. Волович В. И. Оценочные категории качества социологической информации. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 1–2. С. 34–39.

13. Волошенко О.В. Цінність права. *Право і безпека.* 2005. №4'1. С.18-20.

14. Ганьба О. Б., Мірошниченко В. І. Особливості сучасної методології правових наукових досліджень. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання*. 2016. № 2 (13). С. 5–17.

15. Глазирін В.А. Юридична соціологія. Навч. посіб. 2000 р. URL: https://lawbooks.news/sotsiologiya_910_911/yuridicheskaya-sotsiologiya.html

16. Гнаюк Я. С., Гоян І. М. Соціологія права. Навч. посіб. Івано-Франківськ, «Симфонія форте», 2016 р. 124 с.

17. Гольцова О.Є. Соціальна цінність права в контексті меж сучасного правого регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 51-69.

18. Гончаренко В. Г. Принцип науковості як методологія юридичного нормотворення. Вісник Академії адвокатури України. К. : ВЦ ААУ. 2007. Вип. 3 (10). С. 22-45

19. Гончаренко В.Г. Моральність як осовоположна умова справедливого правосуддя. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. №1. С.121-128.

20. Господарський процесуальний кодекс України. Закон України від 06.11.1991 №1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text

21. Гоцуляк Ю.В., Міхайліна Т.В. Соціологічне праворозуміння як доктринальна основа судової соціології. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. №85. С. 7-14.

22. Гредескул Н.А. Общая теория права. - СПб.: ТипоЛитографияИ. Трофимова, 1909. 317 с.

23. Грошевой Ю. М. Моральность правосудия. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, 30-31 берез. 2005 р., м. Харків. Х., К.: ЦНТ «Гопак», 2006. С. 11-20.

24. Гураленко Н.А. Справедливість як константа суддівського пізнання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. №2. С. 257-260.

25. Гусаров К.В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках: монографія. Х.: Право, 2010. 352 с.

26. Гусаров С. М. Правозастосування в сфері законодавчої та нормотворчої діяльності. *Право.ua.* 2015. №2. С. 35 – 42.

27. Джунь В. Цивілізаційна парадигма соціології конституційного права. *Право України.* 2012. № 7. С. 151–160.

28. Дудар С.К. Критерії якості закону: проблема доктринального визначення в аспекті правової інтеграції України та ЄС. *Часопис Київського університету права.* 2015. № 1. С. 23-26.

29. Енциклопедія законодавства (матеріали до спецкурсу) / [С. І. Алаіс, С. В. Бобровник, Д. Д. Лилак та ін.], за заг. ред. В. П. Самохвалова. К.: Український центр духовної культури, 2003. 228 с.

30. Загальна теорія держави і права. За ред. В.В. Копєйчикова. К.: Юрінком Інтер, 1998. 320 с.

31. Іванюк Р.В. Специфіка юридико-соціологічних чинників в правотворчому процесі. *Проблеми філософії права.* 2003. Том 1. С.182-183.

32. Карась А. Г. Співвідношення понять “цінність права” і “правова культура”. *Держава і право.* 2011. Вип. 52. С. 80-86.

33. Карбонье Ж. Юридическая социология. М.: Прогресс, 1980. 352 с.

34. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.

35. Кириченко В. М. Теорія держави і права: модульний курс: [навч. посіб.]. К.: Центр учбової літератури, 2010. 264 с.

36. Коваль І. М. Правосвідомість особи як критерій визначення її правового менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 825. С. 155–161.

37. Ковальчук В. Б. Права людини як критерій легітимності державної влади. Наук. записки. Серія «Право». Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 2004. Вип. 5. С. 244-254

38. Ковальчук О.М., Хаврук В.О. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2012. №2. С.15-18.

39. Кодекс адміністративного судочинства України. Закон України від 06.07.2005 №2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2747-15

40. Кодекс суддівської етики, затверджений XI з'їздом суддів України 22.02.2013. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/142201___142201

41. Колич О.І. Роль соціологічно-правової науки у вивченні права. Юридичний нуковий електронний журнал. 2022. №9. С.40-42

42. Колич О.І. Соціальна ефективність права та її чинники. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №10. С. 34-36.

43. Колич О.І. Соціологічно-правове дослідження: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка" Серія: "Юридичні науки"*. 2021. №2 (30). С.58-61.

44. Колич О.І. Соціологія правосуддя як напрям соціології права: окремі аспекти. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: "Юридичні науки". 2020. Т.7, №4. С.61-67

45. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 07.09.2022).

46. Корнелюк Ю.І. Позитивістське та природне праворозуміння в працях Б. Кістяківського. *JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL: TEORIE ȘI PRACTICĂ*. 2019. №3. С.10-14.

47. Костенко О.М. Соціологічний натуралізм як методологічний принцип філософії права. *Проблеми філософії права.* 2006-2007. Том IV-V. С.98-106.

48. Костицький В. В. Теорія розподілу влади: громадянське суспільство і держава в епоху глобалізації: доповідь. Київ. 63 с. 2011. URL: http://www.kostytsky.com.ua/upload/doc/rozp_vlady2.pdf

49. Костицький В. В. Соціологія права як навчальна дисципліна. *Соціологія права*. 2013. № 2 (8). С. 2–5.

50. Костицький В. В. Захист суспільної моралі як функція сучасної держави. Монографія. Дрогобич: Коло, 2013 р. 171 с.

51. Кравченко М.Г. Основні ознаки та вимоги до якісного закону. *Адміністративне право і процес*. 2013. №4. С. 4-17.

52. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13.04.2012 №4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

53. Лукашевич М. П. Соціологія. Навчаль. посіб. К.: МАУП, 2002. 272 с.

54. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс. К:. Видавництво «Каравела», 2004 р. 457 с.

55. Луцький І.М. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення: Автореф. дис…канд. юрид. наук. Національна академія внутрішніх справ України. К., 2005. 17 с.

56. Луцький Р.П. Основні типи праворозуміння. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія Право. 2011. Випуск 15. С.53-56.

57. Мельник А.А. Якість як принципова вимога дієвого закону. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри.* 2012. С. Вип. ІІІ. К. С. 396-399.

58. Москвич Л. М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади. *Вісник Верховного Суду України.* 2011. № 2 (126). С. 25-30.

59. Музика І.В. Філософія права та соціологія права: проблема співвідношення. *Проблеми філософії права*. 2005. Том ІІІ. №1-2. С. 233-237.

60. Навроцький В.О. Злочини проти правосуддя: Лекції для студентів юридичних факультетів. Львівський державний університет ім. І.Франка. Юридичний факультет. Львів, 1997. 48 с.

61. Настасяк І.Ю. Соціолгія права: навч. посіб. Львів, 2008. 196 с.

62. Ніколенко Л.М. Поняття та ознаки судових помилок, які є підставою перегляду судових актів у господарському судочинстві. *Часопис Київського університету права.* 2012. №2. С. 175-178.

63. Овчаренко І. М. Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень». Х., 2004. 19 с.

64. Овчаренко О.М. Судова помилка: між категоріями свободи і відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2013. №6-3. Том 1. С. 31-34.

65. Оніщенко В. Соціологія права як чинник удосконалення право-державотворення в Україні. *Віче*. №5. 2013. С.11-13.

66. Осипова Н.П. Соціальна ефективність права: онтологічні проблеми. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2005. Випуск 9. С.63-72.

67. Палешник С.І. Судове тлумачення норм права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія право. 2014. Випуск 28. Том 1. С.34-37.

68. Патерило (Репринцева) І.В. Соціальна цінність права, як одна із засад державного і суспільного життя (загальнотеоретичні аспекти). *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск*. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. С. 188-195.

69. Присяжнюк Н. Нормотворення і юридична техніка. К., 1997. 250 с.

70. Про забезпечення права на справедливий суд. Закон України від 12.02 2015 року №192-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text

71. Про судоустрій і статус суддів. Закон України від 02.06.2016 року №1402-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

72. Проблеми правосвідомості особи: навч. посіб. С.С. Сливка, О.В. Грищук, Т.З. Гарасимів та ін. За ред. О.М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 508с.

73. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: вид. 5-е, зі змінами: навч. посібник. К.: Атіка, 2001. 176 с.

74. Рей Л. Що таке судовий соціолог? 2017. URL: https://careertrend.com/forensic-sociologist-26830.html

75. Ромашнік С.В. Типи правопізнання. Дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 188 с.

76. Самбор М. Соціологія адміністративно-деліктного права України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2017. №4. С. 68-74.

77. Сердюк О.В. “Чиста соціологія права” Д.Блека. *Актуальні проблеми держави і права.* Вип. 25. 2005. С.45-50.

78. Сидор В. Д. Соціологічний підхід в науці земельного права України. *Соціологія права*. 2013. № 2 (8). С. 22–26.

79. Сіренко В. Деякі проблеми реформування судової влади в Україні. *Право України*. 2010. №5. С.4-13.

80. Смоловий Д.П. Встановлення істини в цивільному процесі. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: погляд у майбутнє*: збірник тез доповідей за матеріалами Восьмої науково-практичної конеренції студентів (18-22 квітня 2005 р.) та Дев'ятої науково-практичної конференції студентів (27 квітня 2006 р). Суми. УАБС НАБУ. 2006. С.119-123. URL: https://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/60222/5/Smolovyi.pdf;jsessionid=7AF2643BEA48D7610425C9A56A8F9AED

81. Соціологія права : підручник для студ. юрид. спец. М. І. Панов [та ін.]; ред. Н. П. Осипова ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 232 с.

82. Соціологія права: Навч посіб. О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С М. Корецький та ін.; За заг. ред. О. М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2004. 288 с.

83. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки. Схвалена Указом Президента України від 20.05.2015 року №276/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text

84. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки. Затверджена Указом Президента України від 11.06 2021 року №231/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text

85. Стріха М. Культурна політика України: регіональні, етнічні та конфесійні аспекти. *Сучасність*. 1995. № 9. С. 70–79.

86. Танчер В. Соціологія і влада: історія та нова диспозиція взаємин. *Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики*. 2005. С. 10–18.

87. Теремцова О. Соціологія права: проблема становлення як юридичної науки. *Соціологія права*. 2013. № 2 (8). С. 106–107.

88. Туркіна І.Є. Судова влада як соціальний феномен. *Державне будівництво.* 2011. №1. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=DeBu_2011_1_35

89. Філософія права: навч. посібник. О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін., За заг. ред. О.Г. Данільяна. К.: Юрінком Інтер, 2002. 272 с.

90. Філософсько-психологічні проблеми соціальної взаємодії в системі сучасного управління : монографія. за заг. ред. Н. Г. Діденко. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. 194 с.

91. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України від 18.03.2004 №1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

92. Черкес М. Є. Чинники, що впливають на формування правосвідомості в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. №3 (86). С. 172–182.

93. Черних Є. М. Цінність об'єктивного і суб'єктивного права. *Держава і право*. 2005. Випуск 29. С. 89-95.

94. Чудик Н. О. Реформування судової влади в Україні. *Актуальні проблеми правознавства.* 2016. № 4(8). С. 97-100.

95. Шапенко Л.О. Правозастосовна діяльність як соціокультурне явище. *Інтернаука*. 2017. Випуск №1. С. 7 – 11.

96. Шевців М.Б. Ментальні причини злочинності. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 16 жов-тня 2015 р.). Львів: ЛьвДУВС. 2015. С. 244–246.

97. Юридична енциклопедія: в 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: "Укр. енцикл.", 1998. 736 с.

98. Юридична психологія: Підручник За заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. К.: КНТ, 2007. 360 с. URL:

https://pidruchniki.com/13560615/psihologiya/pravova_ideologiya.

99. Яцино К.С. Соціологія права в правотворчому процесі. *Наше право*. 2013. №1. С.29-34.

100. Ehrlich E. (1913). Grundiegunug der Soziologie des Rechts. Munchen und Leipzig. Vorrede. 302 p.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Колич Ольга Іванівна

СМИСЛИ СОЦІОЛОГІЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ У ПРАВІ

Монографія

Опубліковано в авторські редакції